

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 15
(19546)

2022 чылдың
март 9
среда

Хүннүн үнери — 07:08
Ажары — 18:36
Хүн дурту — 11:27

Садар өртээ хостуг 12+

БАЙЫРЛАЛДЫҢ БУДУУЗУНДЕ

Төлептиглерге шаңналдарны тывыскан

ТР-ниң Баштыңы В. Ховалыг К. Кочал-оол-биле.

Бүгү делегейниң херээженнер хүнүнге уткуштур Тываның Чазаанга байырлыг хурал болган. Аңаа ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыг республиканың сайзыралына улуг үлүг-хуузу кирип, шылгараңгай ажилдаан кыс чонга күрүне шаңналдарын тывыскан.

РФ-тиң Президентизиниң Өөрүп четтиришкин бижин Бай-Тайга кожуунун «Бай-Тал» КУБ-туң директору Кызыл-Кат Кочал-оолга тывыскан.

Делегей чергелиг хостуг хүрешке хүлөр медальды чаалап алганы дээш Кызылдың олимпийжи курлавырлар

школазының спортчузу Чойгана Туматты, Кызыл хоорайның 32 дугаарлыг «Аленушка» уруглар садының кижизидикчи башкызы Саида Донгакты хөй чылдарда үре-түңнелдиг, ак сеткилдиг ажылы дээш, РФ-тиң Айыыл чок чоруунун ТР-де кызыгаар эргелелиниң харысалгалыг ажилдакчызы Татьяна Кожуховскаяны үлегерлиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Өөрүп четтиришкин бижии-биле шаңнаан.

Кызыл хоорайда округ нотариузу Альбина Абрамовага, Республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң невролог эмчизи Саяна Кууларга, ИХЯ-ның ТР талазы-биле медицина-санитарлыг кезээниң кадык камгалалының федералдыг казна албан

чериниң даргазының оралакчызы Марина Сизыхка, Кызыл хоорайда 15 дугаар уруглар садының логопед башкызы Светлана Петровага, республиканың хан-дамыр төвүнүн 1 дугаар салбырының эргелекчизи Алинаа Шырапка, Кызылдың 12 дугаар школазының орус дыл болгаш чогаал башкызы Аида Ондарга, Кызылдың 15 дугаар школазының география башкызы, библиотека эргелекчизи Ирина Коробейниковага, ИХЯ-ның санитарлыг кезээниң федералдыг казна төвүнүн даргазы Светлана Гуринага база ниитизи-биле 8 хамаатыга ТР-ниң Баштыңының хүндүлел бижиктерин тывыскан.

ТР-ниң өөредилге адырының алдарлыг ажилдакчызы атка Кызылдың 2 дугаар ортумак школазының орус дыл болгаш чогаал башкызы Светлана Кызыл-оол, Кызылдың 15 дугаар лицей-школазының орус дыл болгаш чогаал

башкызы Лидия Хомченкова, ол-ла школада даштыкы дылдар башкызы Елена Суван-оол олар төлептиг болган.

«ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты Улуг-Хем кожуунунун уран чүүл школазының башкызы Ольга Бочегуровага, «ТР-ниң алдарлыг артизи» деп атты Тыва национал оркестриниң артизи Чойгана Сагаачыга тывыскан.

ТАР-ның тургустунгандан бээр 100 чыл оюнун юбилейлиг медалы-биле хөй-ниитижи ажил-чорудуу дээш Тываның Психологтар ассоциациязының даргазы Светлана Ооржакты шаңнаан.

«Тыва Республиканың мурнунга ачы-хавыязы дээш» деп хүндүлүг атка Тываның В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының архивариузу Светлана Мунзук төлептиг болган.

Айдың ОНДАР.

Светлана Мунзукка коллегаларының байыр чедирип турары.

Байырлыг хурал үезинде.

Виталий ШАЙФУЛИННИҢ тырттырган чуруктары.

Бүгү-ле чүүлдүн үндезини — херээжен чонда

Март 5-те частың башкы байырлалы — Бүгү-делегейниң херээжен чонунун хүнүн уткуштур Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг республиканың аңгы-аңгы ажил-агыйында көскү чедиишкиннерлиг, шылгараңгай херээжен чон-биле ужуражылганы эрттирген.

Чазак бажыңыңа "Херээжен кижиниң амгы ниитилелде ролу" деп темага болган ужуражылганың киржикчилери ие-чаштың кадыкшылының камгалалындан эгелээш, ажы-төл кижизидилгези, өг-бүлеге болгаш хөй-ниити ажылынга ава кижиниң бүгү талалыг киржилгези дээш өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Чазак Даргазының бирги оралакчызы Елена Хардикова чыылганнарга чараш байырлал уткуштур байыр чедиргеш, чоокта чаа Красноярск хоорайга болган экономиктиг шуулганга хөй чугула айтырыглар аразында херээжен чонунуң ниитилелге ролунуң дугайында айтырыг база бир кол черни ээлеп турганын дыңнаткан.

Ужуражылганың аңгы-аңгы киржикчизи, кижизидикчи башкы, "2021 чылдың Тергиин башкызы" мөөрейниң тиилекчизи Светлана Петрова өзүп олурар чаштың экологтук кижизидилгезинче улуг кичээнге салыры чугула деп чугаалаан. Экологтук хамаарылгалыг психология дугайында чугаалап тургаш, уругларны бичизинден тура өг-бүлезинге бот-боттарын хүндүлөжип билир, эвилең-ээлдек, эки кижилер кылдыр өзүп келиринге, бир дугаарында, ава кижиниң ролу улуг дээрзин чугулалап демдеглээн. Чазак Даргазы кижизидикчи башкының шак ол чугаазын деткип, амгы үеде кижилер аразында каржы-хажагай чорук тергидеп турар үеде, шынап-ла, экологтук психология дугайында чон аразында делгереңгей тайылбырлаары чугула деп демдеглээн.

Ол ышкаш болган ужуражылгага Чөөн-Хемчиктин Чадаанадан 11 ажы-төлдүн авазы Айлаңмаа Төлүш сөс ап, чыылганнарга байыр чедиргеш, 9 кыс, 2 оглун ажыл-агыйга ынак, улугну — улуг, бичии-

ТР-ниң Чазак Даргазы В. Ховалыг Тываның Херээженнер эвилелиниң кежигүннери-биле ужуражылга үезинде.

ни — бичии деп хүндүлөп билир кылдыр кижизидип, уругларының ачазы-биле 21 чыл кады чурттап, уруг-дарыын эртем-билигге чедирип, эки кижилер болзун дээш кызып чурттап чоруурун чугаалаан. Тыва Чазактың талазындан "Инек — чөмгөрүкчү малым" дээн ышкаш губернатор төлөвилелдери боду ышкаш хөй ажы-төлдү өстүрүп чоруур өг-бүлелерге кончуг дузалыг болуп турарын чугаалааш, Тыва Чазакка деткимчези дээш четтиргенин илереткен.

Ол-ла ужуражылгага Тываның Херээженнер эвилелиниң чаа соңгуттурган даргазы, Орус географтыг ниитилелдин регион салбырының секретары, билдингир альпинист Марианна Кыргыс республикада кадык-чаагай амыдыралды база "Элээр девискээр" деп аттыг суурларның хүнден хүнче немежип турарын деткип, ам-даа ол ажылды кожуун-суурларда херээженнер эвилелдери демнежип уламчылаар бис деп чугаалаан.

Ол чугаага катчып, Кызыл хоорайның хоочуннарының хөй-ниити организациязының даргазы Ольга Дамдын боттарының талазындан ол ажылга идепкейлиг киржир бис дээн. Кандыг-даа чаа эгелээшкинге херээжен кижиниң ролу күштүг болуп турар болгаш, ажылды эгелээн соонда эки түңнелдиг кылдыр эчизинге чедирери чугула деп саналдаан.

Каа-Хем кожуунуң Кундустуг суурунда 14 чыл Херээженнер эвилелин удуртуп келген Екатерина Ондар ажылының дуржулганы-биле үлөшкөн. Сөөлгү беш чылда "Хадыңчыгаш" аттыг херээженнер ансамблин тургузуп, авалар боттарының пенсиязындан акшаны чыып тургаш, сценаже үнүп кедер костюмдарын садып, даарап ап турарын база чугаалаан. Ылаңгыя суурунуң чаагайжыдылгасынга бажың бүрүзүн идепкейлиг кириштирип, огород, сад ажылынче, аргыыр, даараар база бүгү-ле херээжен кижиниң кылып билир ажылдарынче аваларны хаара

тудуп келгениниң түңнелинде, ол суурнуң бажыңнарының девискээри, кудумчулары чылдан чылче экижиң келгенин дыңнаткан. Доктаамал мөөрейлерни эрттирип, чижээ, "Золотой двор" деп атка төлөптиглерни түңнөп үндүрүп турарын чугаалаан. Шак ол суурнуң чижээң үлөгерлеп, өске-даа суурларга ындыг ажылды чорударын Тываның Херээженнер эвилелинге Чазак Даргазы смелээш.

Ужуражылга чылыг-чымчак сөстөр колдаан, эки сеткил сиңген байдалга болуп эрткен. Тываның улустуң хөөмейжизи Чодураа Тумат бодунуң ажыл-ижин кысказы-биле таныштыргаш, чыылганнарга хомуска ойнавышаан, ырлап, хөгжүмнүг байырны чедирген.

Кел чыдар частың башкы байырлалы-биле ужуражылганың киржикчилеринге Чазак Даргазының мурнундан боодал чечектер болгаш белектерни сөөңнээн.

Карина МОНГУШ.
Чурук В. ШАЙФУЛИННИИ.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЖЫЛ-ХЕРЭЭ

Владислав Ховалыг Тывага аъш-чемге айыыл чок чорукту хандыраарын дааскан

Тываның Чазаанга регион экономиказының турум чоруун хандыраар талазы-биле, оперативтиг штабтың бирги хуралында үзүктел чок ажылдаар организацияларның база амыдырал-хандырылга бүдүрүлгелериниң дугайында чугаалашкан. Экономиктиг байдалдың өскерилгенинге хамаарыштыр дарый хөделири — штабтың ажылы ол.

"Бистиң чуртка хамаарыштыр кириген санкциялар Россияның бүгү экономиказынга когаралды чедирип, Барыын чүкке чагыртып, бодунуң политиказындан ойталай бээринче кызап турарын билир бис. Калбак хемчээлдиг болгаш бүгү талазындан угланган санкциялар шупту регионнарга, ооң иштинде Тывада байдалга уруктарын чедирери чугаажок. Ынчангаш санкциялар үезинде Тыва Республиканың экономиказының турум чоруун быжыглаар комиссияны азы оперативтиг штабты тургузуп, ооң бирги хуралын бөгүн чыгыдыс. Кызыгаарларны хагганындан, артык кезектер болгаш дериг-херекселдерниң даштыкы хандырыкчылары-биле харылзаа үстүп, логистика үрелип, чээлилер

хуузу улгадып, үндүрүлгөр өскөн. Ам республиканың экономикасында база социал адырда турум чорукту хандыраар дээш, бүгү аргаларны ап чорудар уjurлуг бис. Чугула шиитпирлерни дарый ажылдап үндүрер. Амыдырал-хандырылга бүдүрүлгелери үзүктел чок ажылдаар уjurлуг. Национал төлөвилелдер, федералдыг болгаш регион программалары-биле боттаныр тудуг объектилериниң ажылынга, часкы хову ажылдарының чорудуунга контролду күштелдирер херек" — деп, республика Баштыңы Владислав Ховалыг демдеглээн.

Тываның экономиктиг хөгжүлдө болгаш үлетпүр сайыды Айдыс Сат Россия Чазааның ажылдап кылганы деткимче хемчеглериниң дугайында дыңнаткан. Ооң дыңнады-биле алырга, неделя санында Россияның Үлетпүр болгаш садыглаашкын яамызы регионнарның киржилгези-биле ВСК хуралдарны эрттирип турар. Регионнар эрге-чагыргалары РФ-тин Чазаанче экономиканы база социал адырны деткиир ниити калбак хемчеглерни федералдыг деңгелге хүлээп алыр кылдыр элээн саналдарны кириген, ооң көвей кезии российжи экономиканы деткиир комплекстиг программаже кирери демдеглеттинген. Эрткен неделяның бирги

чартында аъш-чемниң бар-чогуна база ооң өртектеринге мониторингиниң баш бурунгаар түңнелдерин регион баштыңыга Айдыс Сат илеткээн. Аъш-чемниң база бирги хереглел барааннарының өртээ 3—4 хуу өскөн. Тыва сайгарлыкчыларның Хакасиядан мөөңү-биле садып ап турар өртектериниң өскени-биле ол тайылбырлаттынар. Чигир өртээ — 15—20 хуу өскөн. Ногаалар өртээ 10 хуу өскөн — чогуу сезон үезинде черле ындыг. Сайыт муниципалдыг тургузуглар удуртукчуларынга тус чер садыгларында аъш-чем өртектеринге контролду күштелдирип, бирги хереглел барааннарынга салган өртектерни хүннүң демдеглөп турарын айтыкан.

Чуртталга-коммунал адырының штаттыг чурум-биле ажылдап турарын регион баштыңыга илеткээн. Бо адыр турум ажылдазын дээш, 2021 чылда дыка хөй куженишкиннерни салганын оперштабтың хуралында демдеглээн. Республикада социал объектилерниң котельнаяларынче, одалга системазынче улуг кичээнгеи угландыраар. Сайыт Мерген Мынын-оол курлавыр-хандырылга организациялары үзүктел чок ажылдап турарын медеглээн.

Тус черлерниң тараажылары часкы тарылгага белеткенип эгелээш. Көдээ ажыл-агый сайыды Сергей Ондар республикага

тарылга ажылдарын чорударынга 7,9 муң тонна үезин херек дээрзин дыңнаткан. Тус черниң ажыл-агыйларында 2,2 муң тонна азы хереглелдин 27,8 хуузу бар, ынчангаш артканын кожа регионнарда садар апаар. Таңды кожуунда шырак фермер Михаил Санников шынары эки үезинин кожа регионнарда 13 хуу чиик өртөкке садар деп турарын сайыт дыңнаткан.

Кадык камгалал сайыды Анатолий Югай эмнелге черлеринде эм-таң хандырылганын чугаалаан. Бо хүннүү-биле алырга, эм аймаа база эмнээр чүүлдер четчир, эмнер хандырыкчыларында өртектер өзүлдөзү чок. Ындыг болзажок эмнелге дериг-херекселдериниң өртээниң байдалы нарыыдаан. Маңаа конъюнктура рыногун шинчилеп, хайгаараарын чугаалаан. «Дүвүрээзинге алыспайн, күштерни мөөңнээри — ам чугула. Мээң билирим, бо бирги кризис эвес-тир, силерниң дыка хөйүңер оон-даа берге үелерде ажылдап турган арга-дуржулгалыг силер» — деп, Тываның Баштыңы В. Ховалыг чугаалаан.

Ниитизи-биле республикада социал-экономиктиг байдал ажырбас. Тывада экономиктиг болгаш социал турум чорукту деткири-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээринге регионнуң удуртукчузу эргелеп-башкарылганың ук органын тургузар дугайында доктаалга атты салган. Владислав Ховалыг оперативтиг штабты боду удуртурун сагындыраал. Штабтың составында кол федералдыг инспектор, федералдыг органнарның девискээр удуртукчулары, республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнар удуртукчулары кирген.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

ТУС ЧЕР ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЛАРЫНДА

Харылзааның дамыры

Амыдырал-чуртталгада, ажил-иште чидиг айтырыгларны билип алырының, оларны шиитпирлээринин оруктарын тыварының эң дүрген болгаш дээштиг аргазы кижилер-биле дорт чугаа деп, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг санап турар. 2021 чылда республиканың бирги удуртукчузу албан-дужаалга ажилдап эгелээш-ле, кожууннарны, сумуларны кезип чорааш, оларның чурттакчылары-биле ажит-чажыт чок чугаалажып, тус черлерде кылыры чугула апарган ажилдарны ол тодараткан. Түңнелинде, эң ылаңгыя сумуларга, чыл-чылы-биле бүтпейн турган ажил-херектер кылдыңган. Чижээлээрге, Кур-Чер, Серлиг, Кара-Хаак суурлар дээш ниитизи-биле 28 суурга колонкалыг 39 кудукту кылдыртып, суг айтырыын үзе шиитпирлээн. Кижилер-биле туда чугаалажып, кайы ажилды каян кылыр, чүү хире акшаны аңаа тускайлап үндүрер шиитпирни ол-ла дораан Владислав Ховалыг хүлээп ап турган. Чижээлээрге, Шагаан-Арыг, Чадаана хоорайларда шагда-ла септеттинмээн кудумчуларны дарый септээр дугайында шиитпирлерни оларның чурттакчылары-биле кудумчуларны кезип көрүп, сүмелешкеш, хүлээп алган.

Владислав Ховалыгның кижилер-биле туда ужуражып, сүмележип ажилдаары оон хөй чылдарда удуртукчу арга-дуржулгазының эки чаңчылы болуп турары чугаажок. Чон-биле чогуу-на ынчаар ажилдаарын Тываның Баштыңының яамылар, кожууннар удуртукчулары дээш өске-даа албан-дужаалдыг даргалардан негеп турары бүгүдөгү билдингир.

Кайы-даа дарга кижилер-биле ужуражып, сүмележип шыдавас-ла болгай. Ынчангаш амгы үеде кончук сайзыраңгай апарган харылзааның хевирлерин удуртукчулар ажыглап турар. Чурттакчы чон-биле харылзажырының эң неперенгей болгаш бөдүүн хевир — социал четкилер. Российжи “ВКонтакте” социал четки бистиң чуртта дыка неперезэн. Аңаа арыннарны, бөлүктөргө чүгө кижилер эвес, албан черлери база ажыдып, чон-биле аажок делгем харылзааны тудуп турар. Тыва Республиканың Чазааның албан ёзуунуң арыны, Владислав Ховалыгның бодунуң хууда арыны “ВКонтакте” четкиде бар болгай. Бо арыннарда Тываның Баштыңының, Республиканың Чазааның ажил-херектеринин дугайында чон хөй чүүлдерни тодаргайы-биле билип ап, оларны дүвүредип турар айтырыгларны салып, арга-сүмени бижимел хевирге кирип турар.

Республиканың кожууннарының, сумуларының болгаш хоорайларының администрацияларының арыннары “ВКонтакте” бар. Оларны ажитканының кол сорулгазы — тус черниң чурттакчылары-биле харылзаа, кандыг органиастыг ажилдарны удуртукчу органнар хүн бүрүдө чорудуп турарын, кожуунда азы хоорайда болуушкуннарны чонга дыңнадыры, арга-сүме солчуру. Кожууннарның чагыргаларының “ВКонтакте” арыннарын ажыдып көрээлиңер.

Кожууннарның арыннарында

Каа-Хем кожуунуң чагыргазының албан ёзуугаар бөлүү. Февраль 28 — март 5 хүннеринде республикага национал төлөвилелдер неделясы эртип турган. Кожууннарда национал төлөвилелдерни канчаар боттандырып турарын неделя дургузунда чырыдарын сүмелзэн болгаш ындыг-даа чадавас, бо арында Каа-Хемниң сумуларына национал төлөвилелдерниң киржикчилеринин дугайында материалдар арбын. Кундустуг сумузунда Эрес Ховалыгович Күскежик, Саян-оол Дамбаевич Соян, Кежик Уранович Монгуш олар картофель тарып өстүрүп турар. Дерзиг-Аксы суурда Амыр-Санаа Мартай-оолович Соян хеп чуур чер ажыдып алган. Суг-Бажы сумузунда Саян Орзаевич Шимит-оол пилорамага тудуг материалдары дилдирип турар.

Тыва Республиканың Чазааның албан ёзуунуң арыны, Владислав Ховалыгның бодунуң хууда арыны “ВКонтакте” четкиде бар болгай. Бо арыннарда Тываның Баштыңының, Республиканың Чазааның ажил-херектеринин дугайында чон хөй чүүлдерни тодаргайы-биле билип ап, оларны дүвүредип турар айтырыгларны салып, арга-сүмени бижимел хевирге кирип турар.

Ильинка суурнуң көдээ Культура бажыңыга “Төрзэн черивис чаңгыс чер-чурттугларывыстың шүлүктөрүнде” деп поэзия шагын эрттирген, аңаа тус черниң шүлүкчүлери Ольга Валерьевна Шимит, Елена Сувакпитовна Нажык олар киржип, боттарының шүлүктөрүн номчаанының дугайында медээ бар.

Бо кожуунуң чагыргазының арынында медээлер элзэн хөй, ынчангаш ону чүгээр деп демдеглээш, өске кожууннарның чагыргаларының “ВКонтакте” четкиде арыннарын ажып көрээлиңер.

Февраль айның ортаа үезинден марттың баштайгы хүннеринге чедир кожуунда амыдырал-чуртталга, ажил-херектер дугайында медээлер Тожу кожуунуң администрациязының арынында барык чок. Ону российжи

болгаш республика медээлери-биле долдурган.

Хоорай чергелиг Каа-Хем суурнуң чагыргазының “ВКонтакте” бөлүүнде “Кирип моорлаңар!” деп бижип каан. Ынчалза-даа чагыргазының ажил-чорудулгазының, суурнуң чонунуң амыдырал-чуртталгазының, ажил-херектеринин дугайында медээлер чок. Чамдык кижилер чагырганың бөлүүнче “кирип моорлаңар-даа”, а Каа-Хем суурнуң чагыргазының талазындан кандыг-даа хары чок болган.

2021 чылдың август 5-те Чиңгис Ховалыг “Экии. Хууда чуртталга секторунда пилорамаларга хамаарыштыр айтырыг. Олар үндүрүп төлөп турар бе? Экология, өрттен айыыл чок чорук талазы-биле хоойлужудулганы сагып турар бе? Ыяш сөөрткен машиналар орукту үрөп турлар. Пилораманың чанында кожолар дааш-шимээндө, доозундан, соларканың чыдындан баксырап турар. Ынаар кичээнгеи угландырып көрүңер. Восточная-2 кудумчу, 47 дугаарлыг бажың деп адресте пилораманы хынаарын диледивис”. Бо дыңнадыгга хары Каа-Хем суурнуң администрациязының “ВКонтакте” бөлүүнде чок.

Хөй чылдарда улус өөредилгезинге ажилдаан башкыларны Сүт-Хөл кожуунуң 80 чыл юбилейинин медальдары-биле шаңнаан дугайында медээ Сүт-Хөл кожуунуң чагыргазының албан-ёзуунуң арынынга үнген. А ол алдарлыг, хүндүткелдиг кижилерниң аттарын адаваан, оларга шаңналдар тывыскан даргаларның аттарын бижзэн. Бо медээде кол кижилер даргалар эвес, а хоочун башкылар болгай.

Сергей Оюн 2021 чылдың сентябрь 6-да “Хүндүлүг администрация! Пассажиры аргыштырылганың айтыры канчаар шиитпирлетиңер турарын чугаалаарын диледим. Школа чоруур дээш, эртенгиниң 7.00 шактан 8.00 шакка чедир турдус! Автобус доктаар черде кижилер дыка хөй-дүр, чаңгыс-даа Газель азы автобус чок” деп бижзэн. Чагырганың бөлүүнде кандыг-даа хары бижимел чок.

Тываның Чазааның “ВКонтакте” арыныга мындыг янзылыг бижимел дыңнадыгларга харылап турар. А хоорай чергелиг Каа-Хем суурнуң чагыргазының “ВКонтакте” бөлүүнге хамаатыларның

бо кожуунга анаа-ла чорбаан болгай. Оон кандыг сорулгалыг Чаа-Хөлгө чораанын, кандыг ажил-херектерни бүдүргенин элзэн долузу-биле чонга дыңнадыр уjur-луг болгу дег.

Хүндүткелдиг болур

Кожууннарның чагыргаларының арыннарында азы бөлүктөрүнде долу эвес медээлер хөй, ону кижилер эскерип турар. Чижээлээрге, Бажың-Алаак ниити билиг школазының баазазына Чөөн-Хемчик кожуунуң 5–11 класстарының өөреникчилеринин болгаш аныктарның аразына хаактыг маңаарына маргылдаа эрткениниң дугайында медээни Чөөн-Хемчик кожуунуң чагыргазының арынында үндүрген. Ол маргылдааларга тиилзэн хаакчыларның чүгө чуруктарын көргүскөш, оларның ат-сывын адаваан. Ону эскергеш, “Тиилзэн спортчуларны база мактап көргүзөр болза эки-дир, аныяк-өскени мактаар. Кыннар тиилзэн, аттарын адап, көргүзүп тургаш” — деп, Аяс Монгуш, “Шаңналдыг чер алган өөреникчилерниң чуруктарын салыр болза эки-дир” — деп, Азий Монгуш олар бижзэннер.

Мындыг долу эвес медээлер республиканың, кожуунуң хөгжүлдесинге боттарының улуг үлүг-хуузу кириген кижилерге хүндүткел чок чоруктуң демдээ кылдыр көстү берип болур. Хөй чылдарда улус өөредилгезинге ажилдаан башкыларны Сүт-Хөл кожуунуң

80 чыл юбилейинин медальдары-биле шаңнаанының дугайында медээ Сүт-Хөл кожуунуң чагыргазының албан-ёзуунуң арынынга үнген. А ол алдарлыг, хүндүткелдиг кижилерниң аттарын адаваан, оларга шаңналдар тывыскан даргаларның аттарын бижзэн. Бо медээде кол кижилер даргалар эвес, а хоочун башкылар болгай.

Кожууннарның администрацияларының “ВКонтакте” четкиде арыннарынга үнген долу эвес медээлер тус черниң удуртукчуларының ажилын көргүспөй баар. “Бөгүн, 2022 чылдың март 1-де, Чеди-Хөл кожуунуң чагыргазының даргазының албан-хүлээлгезин күүседип турар А.В. Арапанның хүлээп алышы-кынынга 6 кижилер келген...” деп медээ бо кожуунуң чагыргазының арынынга үнген. Ол кижилер кандыг айтырыгларлыг келгенин, оларга дарга кандыг харыны бергенин, харын-даа мырыңай дузалапканын бижзэн болза, дарганың удуртукчу ажылы көстү бээр ийик.

Кожууннарның чагыргаларының арыннарында тус черлерге шиитпирлээр уjur-луг амгы үеде чидиг айтырыгларның дугайында медээлер эвээш. Ол дээрже суг үеринден камгалал хемчеглери, чаксы хову ажилдарына белеткел, Тываның Баштыңының кожууннарның удуртуктазынга даалгаларының күүселдеси дээш оон-даа өске.

“ВКонтакте” социал четкиде кожууннарның чагыргаларының арыннарынга кичээнгеи күштелдирери чугула. Оларны кожууннарда ажил-херектеринин херечизи, тус чер эрге-чагыргалары биле чурттакчы чоннуң аразында харылзааның дамыры кылдыр үнелээр херек. Кожууннарның чагыргаларының арыннарының уткашынары Тыва Республиканың Чазааның болгаш Владислав Ховалыгның бодунуң арыннарының утка-шынары ышкаш долу болгаш тодаргай болур уjur-луг.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ТЫВА: НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕР

“ЭКОЛОГИЯ” талазы-биле чедишкиннер

Февраль 28–март 5 хуннеринде республикага Национал төлевилелдер неделязы болуп эрткен. Ооң кол сорулгазы – 2021 чылда национал төлевилелдерни Тывага канчаар боттандырып турганын сайгарып көөрү, 2022 чылда күүседир ажилдарны тодарадыры. Бо неделяның дургузунда республиканың яамылары болгаш муниципалдыг тургузуглары интернет четкилери болгаш массалыг информация чепсектери дамчыштыр национал төлевилелдерни боттарының девискээринге канчаар боттандырып турарының дугайында чонга калбаа-биле таныштырар ажурлуг турган.

Тыва Республиканың Баштыңының чанында Стратегтиг хөгжүлдө болгаш регион төлевилелдериниң талазы-биле чөвүлелдин хуралы март 1-де болуп эрткен. Национал төлевилелдерниң боттанылгазын сайгарып чугаалажып тура, чидиг айтырыглары оюп эртпезин, оларны шиитпирлээриниң аргаларын саналдаарын Владислав Ховалыг дыңнаткан.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар Александр Брокерт чөвүлелдин хуралына кылган илеткелинге Культура болгаш туризм, Арга-арыг ажил-агыы болгаш бойдус ажыглалының, Сан-чугагайлыг хөгжүлдө яамылары оларга хамааржыр национал төлевилелдерни чедишкинниг боттандырып турарын демдеглээн.

“Экология” национал төлевилелди Тывага 2021 чылда боттандырып турганын алыр болза, кол-кол чедишкиннер мындыг.

Экологтуг тиилелге

“Арыг чурт” федералдыг төлевилелдин “Экология” национал төлевилелиниң угланышкыны-биле Чеди-Хөл кожуунунун Хову-Аксы суурга ажилдап турган “Тывакобалыт” комбинаттын болбаазырадып турганы кобалыт рудазының өске бүдүмелдер-биле холумактыг хоралыг артынчыларының рекультивациязын дооскан. Чеди-Хөл кожуунда Элегес хемниң, ооң унунда девискээрни, эң ылаңгыя Хову-Аксы суурнун чооккавызының экологтуг байдалын экижидеринге ылап-ла улуг тиилелге кылдыр бо ажилды үнелеп болур. Рекультивацияны канчаар чорудуп турарын Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг боду хынап барып чораан.

Руда даштардан кобальтыны “Тывакобалыт” комбинатка аңгылап алырының технологиязынга хоралыг бүдүмелдерни ажыглап турган. Ол бүдүмелдерниң артынчызын демир-бетон улуг оңгарларга төп, олар дола бээр-ле, кырынче дой-довуракты ургаш, аар техника-биле

тырый бастырып кааптар. Комбинаттын ажилдап турганы 1973–1991 чылдарда ла чыгдынган 1,4 миллион кубометр хоралыг бүдүмелдер ол оңгарларда хевээр. Демир-бетон оңгарларны тударда, хоралыг бүдүмелдерни черже сиңирбес тускай камгалал чадыгларны кылбаан. Ынчангаш хоралыг бүдүмелдер черже ханылап сиңип, чер адааның суглары-биле дамчааш, тус черниң агаар-бойдузунга, чурттагыч чонунун кадынга хоралыг бооп болурунун айыылы турган.

«Тывакобалыт» комбинаттын хоралыг бүдүмелдер артынчыларының шыгжагларын тус черниң агаар-бойдузунга болгаш чурттагыч чонунга хора чок болдурар талазы-биле хемчеглерни ап чорударының дугайында айтырыгларны Тываның удуртулгазы федералдыг эрге-чагырганың мурнунга 2013 чылдан бээр доктаамал тургузуп келген. Бо ажилдарны 2021 чылда боттандырган. Ол дээрже артынчыларның шыгжагларын геомембрана дээр тускай шывыг-биле шыпкаш, кырынга дой-довуракты кылынадыр төгери-дир. Оон аңгыда, шыгжамырлар бар черлерни болгаш хораннанган 22 га девискээрни долгандыр кажаалаан. «Тывакобалыт» комбинаттын бүдүрүлгө артынчыларының техниктиг рекультивациязынга 153,6 миллион рубль акшаны чарыгдаан. Рекультивацияның түннелинде Хову-Аксы, Сайлыг, Чал-Кежиг, Ак-Тал, Хөлчүк болгаш Элегес суурларның 5 муң ажыг чурттагычтарындан экологтуг айыыл чайлаттыганы.

Тандым турда – тодуг-ла мен

Тооруктук долгай Тандым Долганзымза, тодар-ла мен деп, тыва улус ырлажып чоруур.

Тыва чонну ооң оран-таңдызы шагшаандан бээр ашкарып-чемгерип келген. Амгы берге үеде-даа ыңдыг – хөй кижилер тайга-сыннарның кат-чимизин, тооруун, эм оъттарын чыып, ону садып-сайгарып, өртекке чедирип ап, амыдырап-чурттап чоруурлар.

Ынчангаш “Арга-арыг камгалалы” федералдыг төлевилелдин уг-шии-биле бистиң республикада боттандырып турар “Экология” национал төлевилел кончукчула дээр ажилдарның бирээзи. Тываның арга-арыгларының ажыглап каапкан азы өрттенген девискээрлеринге чаш ыяштарны олуртуп, ону ажаап өстүрер ажыл багай эвес чоруп турар. 2021 чылда республиканың 7300 га арга-арыг девискээринге ыяштарны катап өстүрер ажылды чоруткан. Ооң 820 газынга ыяштарның бичии дөстөрүн тарып олурткан.

Республиканың арга-ыяжын өрттен болгаш төтчеглекчилерден камгалаар талазы-биле ажил база шыңгы чоруп турар. Арга-арыг камгалалының албан черлериниң техниктиг чепсеглениш-кининче улуг кичээнгеи Тываның удуртулгазы салган. Тускай техниканы садып алырынга 14 миллион рубль акшаны “Арга-арыг камгалалы” федералдыг төлевилелдин бюджетинден 2021 чылда республикага тускайлап берген. Өрт өжүреринге ажыглаар тускай дериг-херекселдиг 21 санныг техника, кадыр-берт черлерге чоруп шыдаар янзы-бүрү марканың 21 автомашиназы дээр өске-даа техника аймаан садып алган. Ынчангаш Тываның арга-арыг камгалалының албанының техниктиг хандырылгазы 2021 чылда дыка экижээн. Ынчалза-даа Тываның арга-арыг девискээрин камгалаарында болгаш ажыглаарында четпестер чок деп болбас.

Тожу кожуунун девискээринде 155 784 га хемчээлдиг арга-арыгны 49 чыл хуусаа дургузунда арендага бээр, оон чаңгыс чылда 238,7 муң. тм³ ыяшты кезип ап болурун дугайында Арга-ыяш ажил-агыының болгаш бойдус ажыглалының яамызының чарлааны аукционну Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг соксаткан. Тожу кожуунун девискээрин, ооң арга-ыяжын болгаш өске-даа байлааның курлавырын ажыглаарының кол сорулгазы – Тожунун үндезин чонунун эрге-ажыын камгалаары, оларның ивижи болгаш аңчы ажил-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга таарымчалыг байдалды тургузары болур ажурлуг деп, Владислав Ховалыгның демдеглээнин тус черниң чону ынчан дыка чүлдүгзүпүп хүлээп алган.

Бир эвес ол хире улуг арга-арыг девискээрин узун хуусаалыг арендага берипкен болза, Сибирьниң эң улуг хеми Улуг-Хемниң суг бассейнин долдурарынга кончук уjur-дузалыг Сыстыг-Хем, Хам-Сыра, Тоора-Хем девискээри алызы барып улуг экологтук когаралга таваржыр чыгыы турган.

Үер суундан камгалал

“Тыва Республиканың девискээринде чурттагыч чонну болгаш экономиканың объектилерин 2014–2025 чылдарда сугнуң багай салдарындан камгалалын хандыраары” деп Тыва Республиканың күрүне программанын 2013 чылдың октябрь 10-да 603 дугаар доктаал-биле хүлээп алган.

Арга-арыг ажил-агыының ажилдакчылары.

Ол программа ёзуугар Кызыл хоорайның камгалал чалдарының үшкү ээлчээн, Улуг-Хемниң дажыг суундан Ийи-Тал, Алды-Ишкин хемниң суундан Хөр-Тайга, Кожай хемниң чайынды суундан Ак-Туруг суурларны камгалаар дээр, оон-даа өске черлерге сугнуң багай салдарындан суурларны камгалаар чалдарны тудар ажурлуг. Акша чедишпезиниң хараазы-биле ол камгалал ажилдары шуудавайн келген. 2022 чылда бо чугула ажилдарның херек кырында боттанып эгелээриниң барымдаазы тыпты берген. Тывага федералдыг бюджеттен үндүрүп бээр 1,5 миллиард рубль акшадан 40 миллион рубльди сугдан камгалал чалдарны болгаш бугаларны тударынга, оларның төлевилел-смета документилерин ажилдап кылырынга ажыглаар. Камгалал чалдарны каяа, каш акша-биле тударын безин айтып каан. Чижээлээрге, Кызыл кожуунун Каа-Хем суурну Каа-Хем хемниң суундан камгалаар чалды тударынга – 8,5 млн рубль, Баян- (Уланчызы 5-ки арында).

Хову-Аксы суур.

(Төнчүзү. Эгези 4-кү арында).

Тала суурну Хемчик хемниң суундан камгалаар чалды тударына – 3,5 млн рубль.

Тыва Республикада сугга алзыр девискээрлерниң кызыгаарының дугайында медээлерни шимчeves чер өнчүзүнүң чаңгыс аай күрүнө реестринче 2022 чылдың ийги кварталының төнчүзүндө кириер деп турар. Бо реестрге кириген девискээрлерге чуртталга бажыңнарын, чурттакчылыг черлерни, оларны сугдан камгалаар инженер тудуглар чокка тударын чөпшээревес алаар. Ындыг зоналарның карта-схемаларын Тываның дөртөн суурунга хамаарыштыр ажилдап кылыры алызы барып чурттакчылыг черлерге суг айылын тургуспазының айтырыын үзе шиитпирлел болур.

Суг үеринден чурттакчылыг черлерни камгалаар тудугларның төлөвилелин ажилдап кылырына, чалдарны тударына шыңгы кичээнгейлиг болурун 2019–2020 чылдарда Тоора-Хем суурну Тоора-Хем хемниң үер суундан камгалаар төлөвилелди Бойдус камгалалының яамызы боттандыра дээш, эрикти тракторлар-биле буза үстүрүп эгелээш, суурнуң чавыс черинде чуртталга бажыңнарын суг адаанга арттырып каг часканы кичээндирип турар. Бүгү-российжи улусчу фронтунуң Тывада салбырының болгаш прокуратураның киржилгезиниң түңнелинде Тоора-Хем хемниң унун аштаар төлөвилелди Бойдус камгалалының яамызы соксаттыр ужурга таварышкан. Чүге дээрге төлөвилелди херек кырында боттандырып чорударының белеткел документтеринде частырылглар бар болган.

“Экология” төлөвилелинге “Бок реформазы”

Тываның чурттакчылыг черлериниң арыг-чаагайы, агаар-бойдузунуң байдалы-биле “Экология” национал төлөвилел дорт харылзаалыг. Бистиң республикада “бок реформазы” чыткан черинден шимчеп эгелээн деп болур. Күрүнениң «Транспортный сервис и проект» унитарлыг бүдүрүлгө 2021 чылда тургустунган, ажил-чорудулгазынга чугула херек тускай техника аймаа-биле ону чепсеглээн. Грейдерлер, бок чүдүрер техника, бок үндүр сөөртүр машиналар база өске-даа дериг-херексел аймаан федералдыг төптен Тывага берген саңхөө дузаламчызы 1,5 миллиард рубль акшаның кези-биле саткан.

“Российжи экологтук оператор” компанияның удуртулгазы-биле республикага бок болбаазырадыр ийи заводту тударын Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг дугуржуп алган. Оларның бирээзин Кызыл хоорайның чоогунга, өскезин барыын кожуннарның девискээринге 2023 чылда тударын планнаан.

“Бок реформазында” бир чугула чүүл – аңаа ажил-агыжы кижилерниң киржип эгелээни. Чижээлээрге, Сарыг-Сеп суурда Амир Салчак полиэтилен болгаш шил саваларны, саазын болгаш картон аймаан хүлээп алыр черни ажиткан. Чыгган материалдарны ол тускай дериг-херексел-биле тырааш, ийги чиг эт пунктузунга дужаап турар. Бок болбаазырадыр заводтар туттуна бээрге, бок-биле ажилдаар сайгарлыкчылар көвүдээри чугаажок. Баштайгы дээрзинде оларга күрүнениң талазындан деткимче херек.

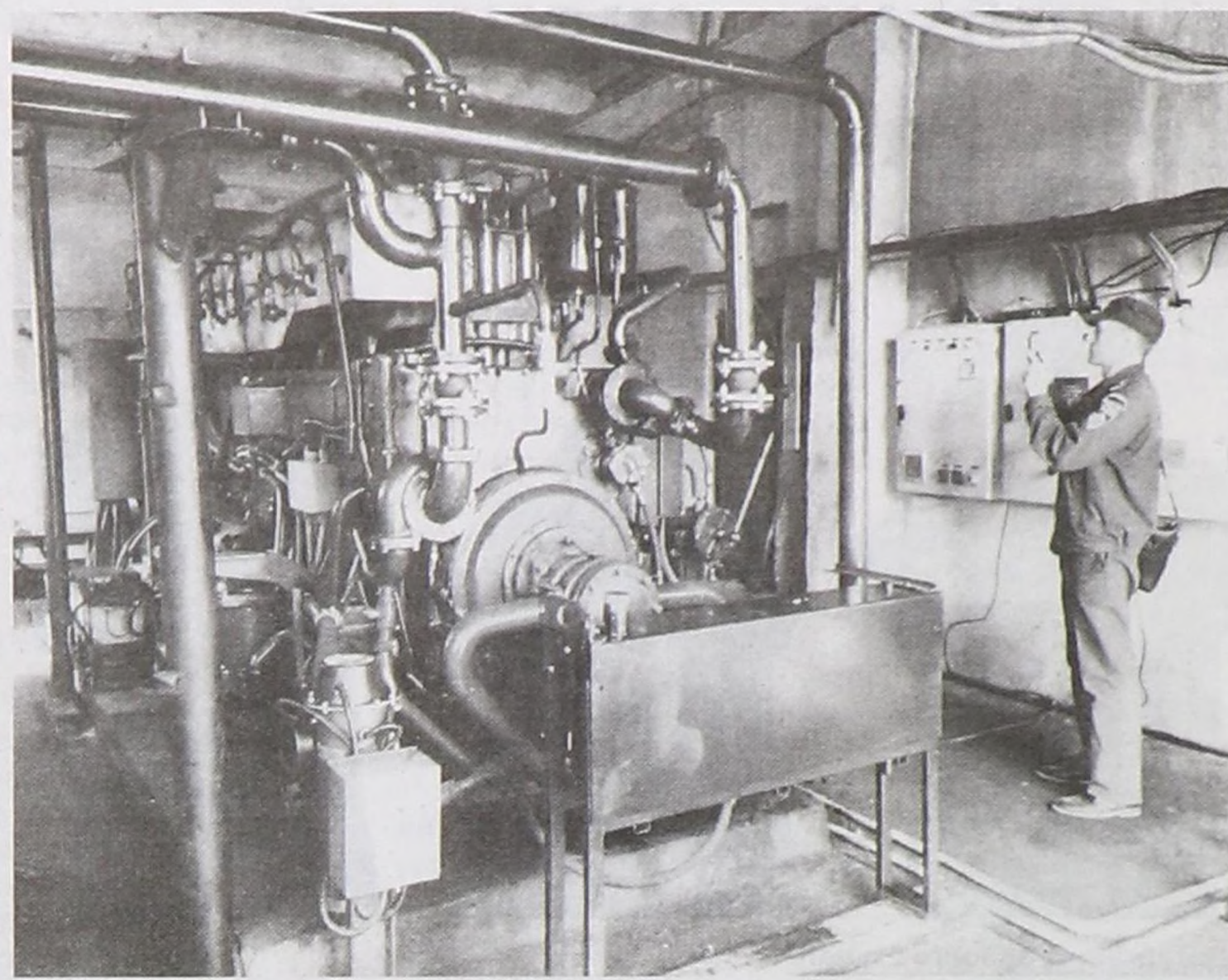
“Экология” национал төлөвилелдин угланышкыны-биле бокту чыырын болгаш аңгылаарын дүргедерип тускай дериг-херексел аймаан садып алырын республиканың Арга-ыяш ажил-агыжының болгаш бойдус ажыгалының яамызы планнап турар.

Чүгге 2021 чылда кылып чоруткан ажилдарның түңнели-биле Тывада “Экология” национал төлөвилел чедишкени боттанып турар деп болур.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

ЧИДИГ АЙТЫРЫГ

Шак ышкаш ажилдаар ужурлуг

Тожуда дизельдиг электри станциязы.

1925 чылдың октябрь 1-де Кызыл хоорайның Ленин кудумчунга 40 киловатт күштүг нефть-биле ажилдаар шимчедикчилиг электростанцияны ажиткан. Ол Тывага энергетика адырының эгелээн хүнү болуп, төөгүдө арткан.

Оон бээр Тываның аңгы-аңгы кожуннарында электри шугумун кириген. Тоора-Хем, Чазылар, Ырбан, Сыстыг-Хем, Мугур-Аксы, Кызыл-Хая, Тоолалыг, Кунгуртук, Балыктыг, Хүт, Сизим, Качык дээн ышкаш республиканың ырак суурларына дизельдиг электри станциязын ажылдап турган.

Үениң сайзыралы-биле үстүндө ады кирген суурларда электри талазы-биле айтырыг колдуу шиитпирлеттинген деп болур. Ынчалза-даа Мөңгүн-Тайга болгаш Тожу кожуннарга ук айтырыгның үе-үе болгаш чидиглени бээрин билер бис.

Чижээлээрге, 2022 чылды уткуп тура, декабрь 30-де Мөңгүн-Тайга кожуннуң чурттакчылары электри чыры чок арткан. Чырык чок караңгы черге Чаа чыл уткаан мөңгүн-тайгажылар социал четкилерге ол дугайында бижип эгелээн. Дүвүренчиг медээ дыңналып келген хүнде ТР-ниң Чазак Даргазы Владислав Ховалыг байдалды дораан хыналдага ап, ажилчын бөлүктү Мөңгүн-Тайгаже чорудуп, ук айтырыгны шиитпирлээн турган. Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг ТР-ниң Одалга болгаш энергетика яамызынга ук айтырыгны эчизинге чедир шиитпирлээр даалганы берген.

Дарганың берген даалгазы кайы хире күүсеттинип турарын ТР-ниң одалга сайыдының бирги оралакчызы Эдуард Куулардан айтырдывыс:

– Бо хүнде Мөңгүн-Тайга кожунда ийи дизельдиг электри станциязы чонну электри чыры-биле хандырып турар.

Курлавырга турган агрегат үрелген. Ынчангаш Чазактың акшаландырышкыны-биле 2 чаа генераторну чагыдып алдывыс. Ол ийи чаа станция март айның 10-15 үезинде Тывага чедип кээр. Оларның бирээзи-ле 500 киловатт күштүг. Ынчап кээрге, Мөңгүн-Тайга кожунда ажилдап турар 500 киловаттыг генераторууска ийи электри станциязы немежип кээр. Оон аңгыда, Чазактан немежип акша үндүрүп бээрге, шак-ла ындыг 500 киловаттыг электри станцияларын садып алыры планда көрдүнгөн. Ол беш электри станциязы келирге, шуптузун Мөңгүн-Тайгаже чорудар бис. Беш станцияның ийизи хүн бүрүдө ажилдаар, өске ийизи курлавырга турар, а беш дугаарын септелге үезинде ажылдаар. Ынчангаш беш дугаар станцияны база ажылдаарынга белең кылдыр кожар бис. Мөңгүн-Тайгага турган дөрт эрги станцияны Тожу кожуннуң Тоора-Хемче көжүрер. Тоора-Хемде ажилдап турар станцияларга немежип курлавыр кылдыр кожуп каар бис. Бо ажилды Тываның Чазаа биле ТР-ниң Одалга болгаш энергетика яамызы кылып чорудуп турар. Баштайгы ийизин яамы саткан болза, планда көрдүнгөн беш электри станциязын Тываның Чазаа садар.

– Чүге Мөңгүн-Тайганың эрги станцияларын Тожу көжүрерил, чаа станцияларны Тожуга берип болбас бе?

– Мөңгүн-Тайгада эрги электри станцияларының техниктиг параметрлери Тожуда станциялар-биле дөмей. Ынчангаш чаңгыс аайлап алыр деп шиитпирлээн бис. Оон мурнунда бо ийи кожуннуң станцияларын чаңгыс бүдүрүлгө черинден хары угда саткаш, ийи тарадыр чорудупкан турган бис.

Станцияларны солаан соонда, ук кожуннарга электри айтыры черле экижиер дээрзинге идегеп турар бис. Чаа станция-биле ажылга тускай специалистер херек. Ынчангаш бо хүнде ук организацияларда ажилдап турар кадрларның билиин бедидер аргаларны өөренип көрүп турар бис. Дизель генераторлар, ылаңгыя ырак-узак кожуннарга, шак ышкаш ажилдаар ужурлуг.

Айдың ОНДАР.

СПОРТ

Чиңгис Сат — Баян-Дугайның идегели

Чөөн-Хемчик кожуннуң Бажың-Алаак ортумак школазының баазына 5–11 класстарның өөреникчилери болгаш аныяктар аразына хаактыг чарыш маргылдаазын бүгү-ле санитарлыг негелдерни сагып тургаш, эрттирген. Аңаа шупту 23 школачы болгаш 16 аныяк спортчу киришкен.

5–7 класстарның өөреникчилери оолдар аразына Бажың-Алаак сумуздан Чиңгис Сат чемпионнаан, ийги, үшкү шаңналдыг черлерни Айдың Ооржак болгаш Наадым Саая олар тус-тузунда ээлээннер. Ол-ла хар-назылыг уруглар аразына бирги черни Хөндөргейден Бадма Монгуш чаалап алган, ийги, үшкү шаңналдарга Ийме сумуздан Есения Ондар болгаш Бажың-Алаактан Алдынай Ховалыг төлөптүг болганнар.

8–11 класстарның өөреникчилериниң аразына Чыраа-Бажы сумуздан Олчаана Шагжы, Бажың-Алаактан Настя Монгуш болгаш Улуг-Хем кожуннуң Арыг-Үзүү сумуздан Айрана Кара-Сал олар тус-тузунда бирги, ийги база үшкү шаңналдыг

Хаактыг чарыш киржикчилери.

черлерге кирген. Оолдар аразына Бажың-Алаак сумуздан Аяс Сат болгаш Шемиден Найдан Назыты олар бирги, ийги шаңналдарны чаалап алганнар, а үшкү шаңналга база-ла Бажың-Алаак сумуздан Начын Кара-Сал төлөптүг болган.

Аныяктар аразына бирги, ийги черлерни Бажың-Алаак сумуздан Сергей Ооржак биле Ачыты Сат бүзүрелди-биле чаалап алган, Улуг-Хем кожуннуң Арыг-Үзүү сумуздан Айыр-Санаа Соян үшкү шаңналче кирген.

Бо эрткен спортчу адаан-мөөрейге «Баян-Дугайның идегели» деп тус-

кай шаңналга Бажың-Алаак ортумак школазының өөреникчизи Чиңгис Сат төлөптүг болган.

Россия чергелиг маргылдааларга шаңналдарны чаалап ап чораан, ам бистиң аравыста чок сураглыг спортчу Даттыг-оол Монгуштуң чоок кижилери, төрелдери болгаш оң чаңгыс классчызы, Чадаанада улуг назылыг кижилерниң бажың-интернадының директору Владимир Кара-Монгуш бо санал-оналды кириген болгаш шаңналдарны тыпсып, кол деткичилер болганнар.

ТМГ Медээлер.

ЫДЫКТЫГ БАЙ-ТАЙГАДА

Чеди-Тейлерге «Тайбың» судурун номчаан

Бүгү Тываның ээзи болур Бай-Тайга, Хаан-Тайга кажан-даа, кайы-даа үеде чоннуң чүдүп, сүзүглөп келген ыдыктыг сагызыннарарының бирээзи. Бо удаада Индияда Дрепунг Гоманг хүрээзинден келген геше лама, тодаргайлаарга, буддизм философиязының доктору Лобсанг Пунцок башкы саң салып, «Тайбың» судурун ажыдып номчуп, оран-делегейниң ээлеринден дуза дилээр тускай езулалды чоруткан.

Күчү-күштүг Бай-Тайганың эдээнде, Көөп-Сөөк сарыг шажын хүрээзиниң девискээринде Чеди-Тейлер деп черге бүгү делегейге тайбыңны делгередир, ол ыш-каш шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар оолдарны камгалаар сорулгалыг сарыг шажын өөредиин эрттирген. Кызылдан келген чүдүкчүлөрниң бирээзи Валерий Хомушкү:

— 6 чыл бурунгаар Көөп-Сөөк хүрээзинге ажылдап турган башкыларның бирээзи — Көгел Мижитеевич Саая меңээ

Бай-Тайганың эдээнге езулал.

мындыг төөгүнү чугаалаанын утпас мен. 1912 чылда Моолга болган Хомду дайынынга кыдат эжелекчилерге удур дайынче киржип чоруткан тываларны камгалаары-биле база сарыг шажын

езулалын эрттирген. Бай-Тайганың ээзи Хаан-Херети куш кылдыр хуулуп алгаш, дайын-чаа үезинде тыва шериглерни камгалап каан. Ынчангаш амгы үеде база ол хире күчү-күш Ыдыктыг Бай-Тайгада бар

Лобсанг Пунцок башкы.

дээрзинге бүзүрээр болгаш, бөгүн мында чедип келдим.

Оң-биле чергелештир, 1990 чылдар төнчүзү 2000 чылдар эгезинде Соңгу Кавказ регионга албан-хүлээлгезин эрттирип турган тыва оолдар дээш база Ыдыктыг Бай-Тайгадан чон дуза дилеп турганын Бай-Тайга кожууннуң Херээжен-нер эвилелиниң даргазы Сайлык Уртунай эки сактыр.

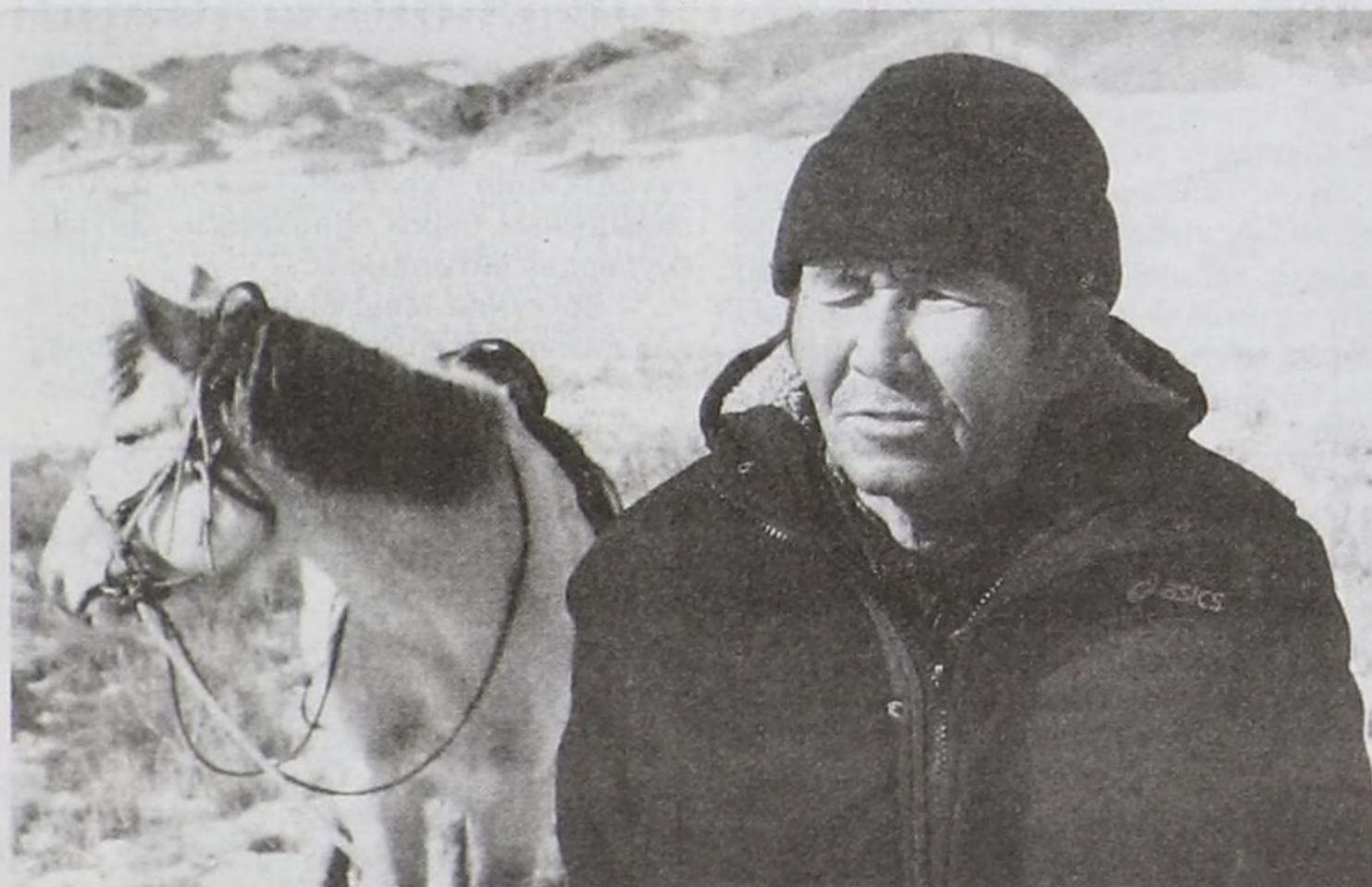
Бо эрткен хемчегге Бай-Тайга кожууннуң Херээженнер эвилели, Адалар болгаш Хоочуннар чөвүлелдери база шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар оолдарның адалары дээш оон-даа өске идепкейлиг кижилер кээп киришкен.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Бай-Тайгада Уургайлыг-Өдектин малчыннары

Бай-Тайга кожууннуң девискээринде Бел аржаанның чоогунда Уургайлыг-Өдек деп черде хоочун малчын Александр Чымба бодунуң оглу, 2018 чылда «Кыштаг» губернатор төлөвилелиниң киржикчизи, Чаян Чымбаның 300 ажыг шээр малын азырап өстүржүп чоруур.

Арга-дуржулгалыг хойжунуң чугаа-зы-биле алырга, эрткен чайын 10 тонна мал чемин белеткеп алган. Амгы үеде артыкшылдыг апарган 3 автомашина ишти сиген-биле малдың чаш төлүн база удавас төрүүр инектерни чөмгөрип турар. Хар чуга болганындан бо хүннерде шээр мал одар-белчириже үнүп турар болгаш, хөй мал чеми негеттинмес.

Хоочун малчын А. Чымба.

— Бо хүннерде мал оолдаашкыны эгелей берген. Амдызында 100 ажыг төрүүр хойдан 30 ажыг чаш хураганы камгалап алдывыс. Чаңгыс берге айтырыг — бөрүлөрниң көвүдөп турары — деп, хоочун малчын демдегледі.

Кожууннуң чагырга чери болгаш көдээ ажил-агый эргелели бөрүлерге удур демиселди чорудар талазы-биле аңчылар бригадаларын тургускан. Кокайлар аглаар хемчеглерге кывар-чаар материалдар болгаш өске-даа эргежок чугула дузаламчыны база чедирген.

Бөрүлерге удур ажил чорударынга 100 ажыг муң рубльди аңгылаан, ол ыш-каш аңчылар бригадаларыга 100 литр бензинни база үндүрүп бергенин көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы Артыш Салчак дыңнаткан.

Бай-Тайгада ниитизи-биле 274 кыштагда 138 муң шээр мал, 15 муң бода мал база 5 муң ажыг чылгы мал кыштаглаашкыны хүр эртип турар.

СУГГАРЫЛГА — каңдаашкындан чаңгыс камгалал

Бай-Тайга кожууннуң Көдээ ажил-агый эргелелиниң дыңнадып турары-биле алырга, бо чылын 1243 гектар черге тараа культуларын чажар сорулга салдырган. Ооң иштинде кызыл-тасты — 30, арбайны — 50 болгаш суланы 780 га шөлдерге тарыыр болган. 1 сая 875 рубльге Хакас Республикадан үрезин садып алыр талазы-биле дугуржулга база чардырган.

Кожуунда бар көдээ ажил-агый техниказының 80 хуузу — 30 трактор, 24 автомашина болгаш 8 андазын, 4 үрезин чажар машина (сеялка) болгаш бир комбайн хову-шөлдерге ажилдап үнеринге белең.

Бир литр солярканың өртээ 66 рубль деп баштайгы санаашкыннар-биле алырга, ажил-агыйларга часкы хову ажилдарын чорудар 30 ажыг тонна кывар-чаар материалдарны садып алырынга 2 сая 211 муң рубль негеттинип турар.

Арат-фермер база көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери болгаш хуузуңда ажил-агыйлыг кижилер бо чылын картофельди — 295, ногаа аймаан 30 га черге олуртур болган.

34 суггарылга бугазы, 7 суггарылга системазының дузазы-биле Тээли, Кызыл-Даг, Бай-Тал, Ээр-Хавак болгаш Шуй сумуларында 804 чурттакчылыг бажыңнарга суггарылга чорударының аргаларын база өөренип көөрү эргежок чугула деп түңнелди үндүрген.

Бай-Тайга кожуунда чурттакчы чоннуң азырап, тудуп турар мал-маганының баш саны көвүдээнинден тараа шөлдеринче кирип турары, ол ыш-каш чайгы үеде каңдаашкын — эң берге айтырыглар ол дээрзин көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги Артыш Салчак демдегледіп турар.

Арынны Мерген ОНДАР белеткээн.
Буян Монгуштуң тырттырган чуруктары.

КАДЫК КАМГАЛАЛЫ

ФАП тудуунга арысканчыларның үлүү

Улуг-Хем кожууннун Арыс-кан суурунга фельдшер-акушер пунктузунун чаа оран-савазын эрткен чылын “Кадыкшыл” национал төлевилел иштинче кирип турар “Баштайгы эмчи дузазын чедирер черлерни чаартыры” регионалдыг төлевилел өзугаар туткан.

ФАП эргелекчизи
Любовь Байлакпан.

Амгы үеде чаа ФАП чоннуң база бир доктаамал чыгыр чери болу берген, ылаңгыя төптөн эмчи специалисте-ри кээп турар үелерде киж-и көвүдей бээр. Ооң эргелекчи-зи Любовь Дайлаканнын кол сорулгазы – суурунуң чонунуң кадының байдалын экижиде-ри, ылаңгыя тускай эртемниг эмчилер кээп турар үелерде, ырак-узак черлер чоруп турбайн, бодунуң-на суурунга эмчилер-

ни эртип алыры-биле чонун
мөөңнээри.

Ниитизи-биле фельдшерниң хайгаарал-бүрүткелинде 732 арысканчылар кирип турар, ооң иштинде бичии уруглар – 210, улуг улус – 432, ава болур назы-харлыг херээжен улус – 114. Бир чылда ФАП-че 14700 арысканчылар барып турар.

ФАП-тың эргелекчизи Любовь Семеновна 1983 чылда Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, Арысканга үзүктел чок ажылдап эгелээнинден бээр ам 39 чыл болуп турар. Ол үе дургузунда суурнун чурттакчы бүрүзүнүн кадынын байдалын эки билир апарган болгаш оларга кандыг эмчи дузазы хереглеттинип турарын кезээде хыналдада ап, ажылдап турар.

“Чаа туттунган оран-савага ажилдаары кончуг эптиг-даа, өөрүнчүг-даа. Ооң мурнунда чылдарда кудуктан суглап, печка одап, ажилдап турган болзувусса, ам чаагайжыды туттунган фельдшер-акушер пунктузу ажилдаарынга дыка эптиг-дир. Чырык, чылыг, чаа дериг-херексел-биле дериттинген эмчи чериче чоннуң кээри база көвүдээн” — деп, Любовь Семёновна чүгалаан.

Шынап-ла, республикада
көдээ суурларда туттунган 27
ФАП-тарны изиг-соок суглуг, чы-
рык, чылыг, делгем өрээлдерлиг

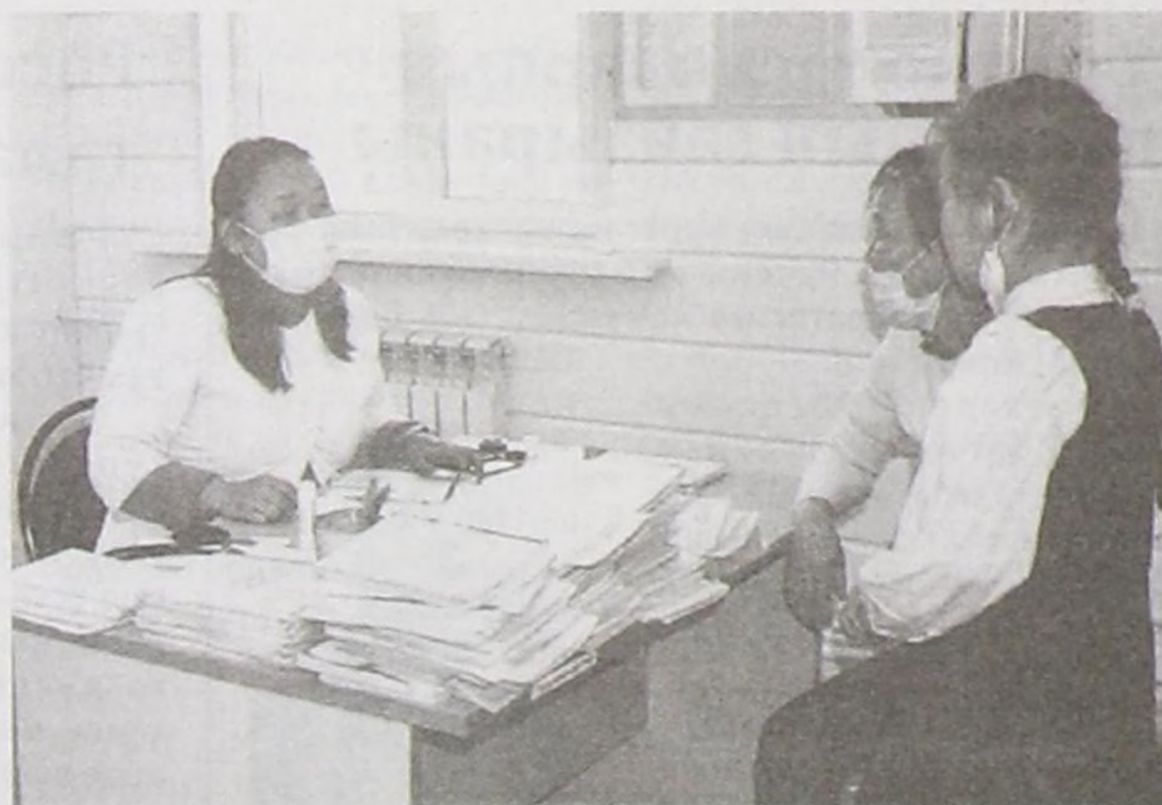
эки деп эмчи дузазы дилеп
келген чон демдеглен турар.
Чаа ФАП-та фельдшер, акушер
болгаш эмнээшкин чорудар
өрээлдер бар. Ында бо хүнде
эргелекчи, акушер эмчи, сани-
тарка болгаш одакчы ажилдап
турар.

Суурнун чурттакчызы Любовь Сат ФАП-ка ханының бazyышкынын хынадып бо-ла кээр. “Көздө суурнун чурттакчыларына таарыштыр кылган бо эмчи черинге кээрге, сагышка эки, ылаңгыс кышкы үедө, чылыг, чырык. Коронавирус хамчыктыг аарыг кедереп турган үедө бистиң суурувустун бо фельдшер-акушер пунктузу хондур ажилдап, чонга эмчи дуздын чедирип турганын демдеглевес аргажок” — деп, ол чугаалаан.

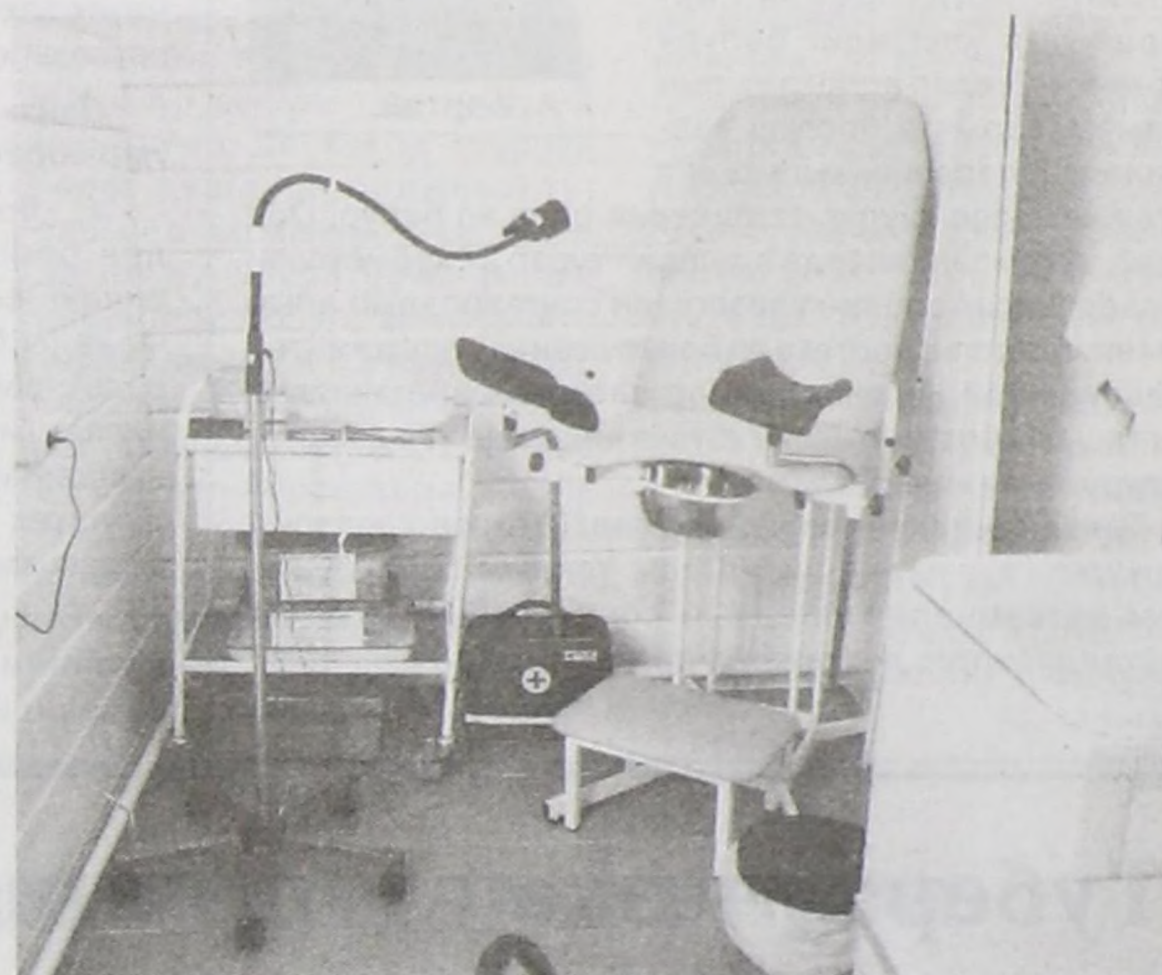
Арысканчыларның корона-
вируска удур тартканының
көргүзүглери эки. Даңзы ёзугаар
12 кижини тарыыры арткан. Олар
шупту өөренип чорупкан улус
болуп турар.

Демдеглен каар чүүл – ФАП тудуунга Арысканның чурттап чылары кончуг идепкейлиг киришкен. Эр улус тудугга, херэз-жен чон агитбригадаларга үстүп алгаш, тудугжуларга аыш-чемни белеткеп берип турган. Шак ын-дыг демниг чорук чаа ФАП-тың тудуун чаңгыс ай дургужунда доозарынга идиг болган.

К. МОНГУШ.

Арысканның ФАП-та.

Арысканның фельдшер-акушер пунктузу.

Национал төлөвилелдер неделязы

Улуг-Хемнің кожууннар аразының медицина төвүнүн рентгенлаборантызы Арина Чаш-ооловна Соскал ажилдап турар черинде чаа үеңиң чурагайлыг маммография аппарадын салганынга өөрүп турар. Чүге дээрге, ооң кылып турар ажилынга чаа дериг-херекселдин дузасы, кылып шыдаар аргалары хөй.

Бо чаа аппараты "Баштайгы эмчи дузанын чедирер черлерни чаартыры" деп регионалдыг төлевилел ёзугаар Тываның Кадык камгалал яамызы садып алыр аргалыг болган.

Аппарат шинчилеп турар девискээрни делгеми-биле аай-дедир улгаттырптар арга-шинээ-биле таарымчалыг. Аарыг улус шинчидип келгеш, дериг-херекселден кижиниң эьдинге кандыг-даа аарышкы эскертинмээнин болгаш таарымчалыын демдеглеп турар. А аппараттың кол ылгалдыг чүүлү — шинчилгени көңгүс кыска уеде кылыптары. Эрги аппаратка

кассеталыг пленка негеттинер турган болза, бо чаа аппаратка тырттырган чурук ол-ла дораан эмчиниң компьютериниң ажылчы столунче дораан дамчыт бээр. Диагносту частыгыр чок үндүреринге, чуруктуң хемчээлин улгаттырыптар аргалыг болуру чугула. Бо чаа аппаратта ындыг арга-шыдал бар. Ол ыш-каш, чеже-даа нарын кылдыр көстүр болза, ооң ажылгалы база бөдүүн, ийи режимге ажылдаар: хол-биле болгаш автоматчыткан арга-биле. Хол-биле ажылдаар режимни колдуунда артык деңзилиг пациентилерни аппаратка тырттырарда ажылдап турар.

Улуг-Хемний төп кожун эм-
нелгезингө бир дугаар маммо-
графия аппаратын 2013 чылда
салган. Ол база багай звес
ажылдаар аппарат, ынчалза-
даа бо чаарты кылган аппарат
оон-даа эки-дир деп, Арина Чаш-
ооловна чугаалаан.

К. МОНГУШ.

Кызыгаарлаашкыннарны сулараткан

Республиканың кол санитар эмчизи Людмила Салчак эпидемиологтуг байдал экижээнинден, сайгарлыкчы чорук, өөредилге болгаш культура объектилериниң ажилчорудулгазында шеглелкызыгаарлаашкыннарның чамдызын соксадып болурун дыңнаткан.

Эрткен хонхута 25 кижи COVID-19-тан аарааны билдинген болза, 132 кижи сэгээн. Аарып турар кижилер саны эвээжээн-даа болза, чаа короновирус халдавырынга удур коллективиг имунитет бадыл эгэлээн. Бөгүндө ол сан-чурагай 80 хуу болган-даа болза, ол 70 хуужа баткан. Аарыгны аар эр-тип турар кижилер саны эвээжэвэйи турар, март 4-түң хүнүндэ ындыг 37 кижи бар.

ТР-нің Баштығының 2022 жылдың март 2-де №69 харлыы езугаар, 2022 жылдың марттың 2-ден театрлар, театр-концерт база культура-дыштанылга албан черлери, төптер, культура бажыңнары, филармония,

улусчу чогаадылга бажыңнары болгаш культураның өске-даа объектилери залын көрүкчүлөрбиле 50 хуу долдургаш, ажилдап болурун айыткан.

Росхөргөлхайгааралы ол албан черлери кижилерни 70 хуу чедир хүлээп болурун саналдаанын Людмила Салчак дыңнаткан. Оон аңгыда, хуу бүдүрүлгелерге санадың хөйниити чөмөнилгезиниң объектилери, барлар, караоке-барлар болгаш өске-даа ыңдыг хевирлиг черлер ажилдакчыларында коллективтиг иммунитет тургустунмаан болза, 75 хуу долдуруп, бир эвес ковидке удур паспортту алган болза, 100 хуу долдуруп алгаш ажилдап болур.

Албан черлериниң бол-
гаш хэй-ниитиниң чөмненилге
черлериниң ажылында айыт-
тынган өскерилгелер марттың
14-ке чедер, чүге дизе Бүгү
делегейниң херээженнер
хүнүнге тураскааткан байырлыг
хемчеглер үезинде хэй киж
аарыгны чыпшырып алыры
магат чок. Кол санитар эмчи

кошкаткан кызыгаарлаашкыннар
профилактиктиг хемчеглерге
хамаарышпазынче кичээнгейни
үгландырган.

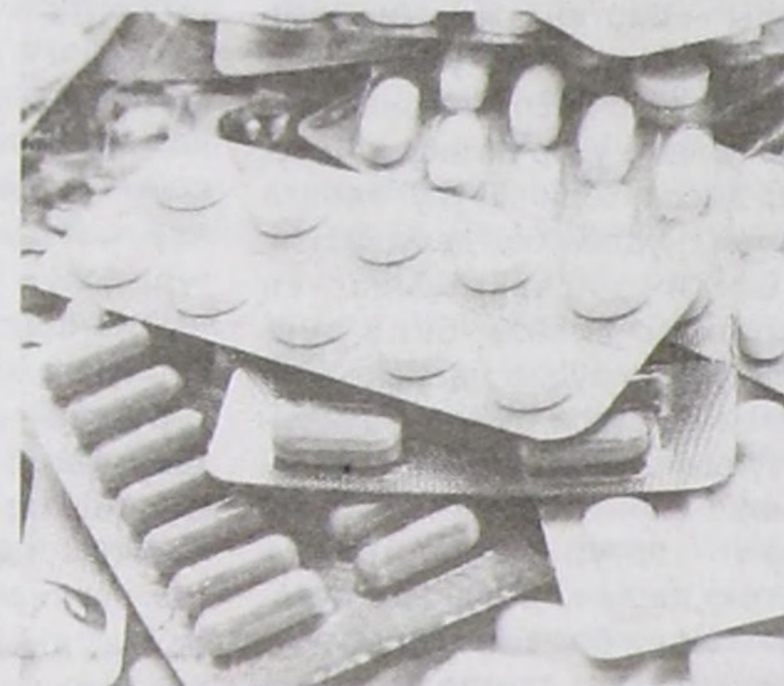
Маскаларны кедер, холдарны чуур, социал ырак турарын сагыыр, өрээлдерни, ажилчын олуттарны, дериг-херекселдерни доктаамал аштап-арыглап, дезинфекциялаар. Тываның кадык камгалап сайыдының бирги оралакчызы Марианна Куулар үнүүшкүннүг тарыышкыннарны организаастаарын ажилчын коллективтер удуртукчуларынга сүмелзэн. Ажылдаар черлеринге, бүдүрүлгелерге ажилдакчылар тарыыр бригадаларны аңгылап бээринге кожуун эмнелгелери, поликлиникалар беленин, М.Куулар дыңнаткан. Росздравнадзорнуң Тыва Республикада девискээр органының удуртукчузу Алла Намдак өртектер өскенинден эм-таң чедишпейн баар деп чүве чогуун дыңнаткан.

Тываның Чазааның
парлалга албаны.

Эм-таң аймаа четчир, өртектер өзүлдези чок

Тываның Чазанга регион экономиказының турум чоруун хандылар талазы-биле оперативтиг штабтың бири хуралына кадык камгалал сайыды Анатолий Югай медицина албан черлеринде эм-таң хандырылганын дугайында дыңнаткан.

Бо хүнүү-биле алырга, эм-таң аймаа база эм-нээр чүүлдер четчир, эмнер хандырыкчыларында өртөктөр өзүлдөз чок. Ындыг-даа болза эмнелге дериг-херекселдериниң өртээниң байдалы нарыыдаан. Маңаа амгы үедэ экономиктиг байдал рыногун шинчилеп, хайгаараары чугаалаан.

ТМГ медээлэр.

IT-технологияларның шалыпкын сайзыралы

Тыва Республиканың чурагайлыг хөгжүлдө сайыды Аяс Бартан Россияга IT-технологияларның шалыпкын сайзыралыга хамаарыштыр бодунуң бодалын илереткен:

– Президент Владимир Путин РФ-тиң Чурагайлыг хөгжүлдө яамызының IT-технологияларның сайзыралыга хамаарышкан эгелээшкинин деткээн. Бодум хуумда аңаа өөрүп тур мен.

IT-компанияларны үндүргөндөн хостааны болгаш хыналда органнарының талазындан чиигелделер доктаатканы чурагайлыг хөгжүлдөң сайзыралыга улуг идиг болуру чугаажок. Эгелеп алган ажылын уламчылаарыга болгаш чаа-чаа төлевилелдерни кылырынга 3-тен хөй эвес хуулуг чээлилерни олар ап болур. Оон ыңай, ук компанияларда ажилдап турар 27 хар четпээн оолдар шериг албан-хүлээлгезин соңгаарладып алыр азы чиигелделиг ипотека ап болур дээн ышкаш ажыктыг талалары хөй. Капсырылгалар чогааткан компаниялар болгаш ону боттандырган улуска чиигелделер дээштиг болуру чугаажок.

Тывада дыка хөй оолдар, уруглар IT-технологияларны сонуургап турар деп билер мен. Үстүндө санап адааным деткимчелер оларның сонуургалын улам-на күштелдириптер дээрзинге идегедим.

Айдың ОНДАР белеткээн.

А. Бартан.

Россияга IT-специалистерни арттырып алырының талазы-биле хемчеглерни ап чоруткан

РФ-тиң Чурагай яамызы Россияга IT-специалистерни арттырып алырының талазы-биле хемчеглерни ап чоруткан.

Оон иштинде – шериг албан-хүлээлге кыйгыртылганың хуусаазының соңгаарладышкыны, үндүргүлөр чавызадышкыны болгаш өске-даа. РФ-тиң чазаанга Чурагай яамызы IT-компанияларның хөгжүлдөзүниң, ону программа хандырылганың специалистери-биле хандыраарының дугайында санал-оналды кириген. Ол дугайында оралакчы сайыт Максуд Шадаевтиң чазак даргазы Михаил Мишустинге чагаазы херечилеп турар.

Даңгыже дараазында хемчеглер кирген:

- бодунуң капсырылгаларындан болгаш IT-компанияларның онлайн-сервистеринден, ада-чуртчу кады бүдүрген IT-барааннарны садып-сайгарганындан, шенеп шинчилээшкинден, реклама салышкынындан кирип турар хоойлу-дүрүмге дүүшкөк үндүргү онаалдазының механизмн непередип тарадыр;

- үш чылдың дургузунда IT-компанияларны хууда үндүргү төлевиринден, компанияларның

боттарын хыналда органнарының талазындан хыналдалардан хостаар;

- IT-компанияларның бүгү ажилдакчыларыга ажилдап турар үезинде 5 хуу салышкынның чиигелделиг ипотека чээлизи бээр;

- ажилдакчылары аңаа ажилдап турар үеде оларны шериг албанынче келдиртилген азы кыйгыртылгандан хостаар;

- россияжи IT-компанияларже элзеттирип турар кадагааты хамаатыларның ажил тыптынып база түр чурттаар чөпшээрелин бөдүүнчүдөр;

- IT-барааннарны ажилдап кылыр база хөгжүдөр грантыларны IT-компанияларга бээр (бюджеттен дашкаар албан-ёзунуң кады акшаландырышкынының негелделерин 20 хуу чедир, а чамдык таварылгаларда – 0 хуу чедир чавызадыр);

- чээли алыкчызының 1 хуулуг салышкыны езугаар ада-чурт шиитпирлээшкиннериниң чиигелделиг чээлилээшкин программаны хөгжүдөр (программаның киржикчилери болур банкыларның шүү-

делиниң 100 хуузун Россияның Банкызы дуглап бээр);

- бюджет акшаландырышкынының күсели-биле адырлар езугаар баш миннир хүлээлгелерни дамчыштыр информацияның ондактыг инфраструктуразын хандыраар;

- үзүктел чок ажил-чорудулгазын хандыраары-биле IT-компанияларга чиигелделиг чээлини бээр;

- күрүнө чагыгларын каттыштырар база аңаа дөгүм бээр;

- GitHub ажык репозиторийниң программалыг хандырылганың "көрүүчүнүң" тускай акшаландырышкынын Россияга хандыраары.

Артур ХЕРТЕК.

Туберкулезка удур эмчилерниң үнүүшкүннүг ажылы

Март айны республикада туберкулез-биле демисел чорударының айы кылдыр Тываның Кадык камгалал яамызы чарлаан. Март 24-түнү – Бүгү делегейде ук хамчыктыг аарыгга удур демисел чорудар хүн болганындан эмнелге ажилдакчылары частың башкы айының дургузунда чон аразынга туберкулезту баш бурунгаар болдурбазынче угланган хемчеглерни боттандырып турарлар.

Кожуун, сумулар кезип...

Бистиң республикавыстың чурттакчы чонунуң саны эвээш-даа болза, хоорай-суурлар, кожуун-сумуларының аразы ырак, а чамдык таварылгаларда харын-даа аргыжар орук-чири берге черлер бар. Ынчангаш тус чер чурттакчыларынга эмчи дузазын, ылаңгыя тускайжыттыңган эмчи дузазын алырда, узун, нарын орукту эртери негеттинер. Мындыг таварылгаларда чонга дуза чедирери-биле эмнелге черлери үнүүшкүннүг ажил чорудар тускай эмчи бригадаларны тургускаш, чурттакчы чонга ол черинге эмчи дузазын чедирери-биле аътаныптарлар.

“Үнүүшкүннүг ажилды чорудары – бистиң ажылывыстың бир чугула дээн угланышкыны – деп, Республиканың туберкулезка удур демисел чорудар диспансериниң улуг эмчизи Рустам Чудаан-оол демдеглээн.

– Бистиң диспансеривистиң херелдер дузазы-биле диагностика чорудар салбырының специалистери бүдүн чыл дургузунда республиканың чонун хынап-шинчири-биле, тускай көжүп чоруур флюорография кылыр дериг-херекселдиг автотранспорт-биле кожуун-сумуларны кезип, ажилдап турар-

лар. Хоорайларда азы кожуун төптери улуг суурларда чурттап турар кижилерге чылдың-на флюорография эртип, хөрээн хынадып алырында берге чүве чок – эмнелге чедер бээр, ол-ла. А сумуларда чурттап турар чонга ук айтырыг нарыдай бээр – олар албан-биле хоорайже азы кожуун төвүнче аян-чорук кылып эмчилээр, хөрээн тырттыргаш, харызын манап, хонар-дүжер апаар болгай. Шак-үе, акшакөп чарыгдалы үнер. Оон шүүтсүнгөш, чыл-чылы-биле хөрээн хынатпайн чоруур улус хөй”.

Шак ындыг чер чедери берге кижилерниң кадыкшыл байдалын хынаарыга көжүп чоруур флюорография эртиптер дериг-херекселдер ажылаттынып турар. Ол дээрже автотранспорта быжыглап каан, кайнаар-даа халдып чоруй баар арга-шинектиг, тускай дериг-херекселдер. Республиканың туберкулезка удур демисел чорудар диспансеринде 4 ындыг дериг-херексел бар. Оларның аразында эрги шагның, хөректи тырттыргаш, чуруун пленкаларга дүжүр парлап алыр 3 дериг-херексел бар автотранспорт, а бирээзи – чаа шагның чурагайлыг техникасы. Бо 4 дериг-херексел бүдүн чыл дургузунда, чайның изии, кыштың соогу дивейн, чон ортузунда туберкулез хамчыын эрте чадазында тодарадыры-биле эмчилерниң чорудуп турар ажылынга улуг дузаны чедирип турар.

“Чаңгыс мындыг херексел бир ажил хүнүндө 300-500 чедир кижиниң хөрээн тырттыргаш, хынаптар болур – деп, Рустам Чудаан-оол тайылбырлаан. – Чогум чаа шагның чурагайлыг техникалары көвей турган болза, дыка-ла эки ийик, чаа шагның дериг-херекселдери

аарыг мырыңай чаа-ла эгелеп турда-ла, тодарадыптар эки шынарлыг болур. Оон кадында ындыг херекселдерге тырттырып каан хөректиң чуруун ол доран мониторга көрүпкөш, хынаптып болур, үеде дыка камналгалыг база. Чаңгыс шак дургузунда 50-60 кижини ол черинге тырттыргаш, хынаптып болур. Ынчалза-даа бо бар техникавыс ам-даа чонга дузазын чедирер. Оон-биле кады эмнелгелерде чаа шагның флюорография кылыр херекселдери кээп турар болгай, көжүп чоруур херекселдерниң саны удавас база көвүдөй бээринге идегел бар. Бо чоруп тургаш, кол кичээнгейни ийи чылдан хөй үе дургузунда хөрээн хынатпаан хамаатыларны шинчириңче угландырып турар бис. Аргалыг болза, чыл санында кижилер бүрүзү эрткен турар болза эки чүве-дир ийин”.

Тожу чону флюорографияны эрткен

Март 24-те демдеглеп эртиптер Бүгү делегейниң туберкулезка удур демисел хүнүнге уткуй, диспансерниң херелдер дузазы-биле диагностика чорудар салбырының эмчилери Тожу кожуунче үнүүшкүннү кылып, барык 2 неделя дургузунда ук кожуунуң чурттакчы чонун шинчээн. Ук кожуунуң төп эмнелгезинде чонну калбаа-биле флюорографияга тырттырып, шинчиптер хире күштүг дериг-херекселдер чок, ынчангаш мындыг ажил үезинде чон идепкейлиг эмчи шинчилгезин эртип ап турар.

“Флюорография эртип тура, чүгле туберкулез эвес, өске-даа хөрек аарыгларын илередип каап болур болгай, ынчангаш ук ажилга тус чер чагыргалары идепкейлиг киржир ужурлуг – деп, Рустам Чудаан-оол чугаа-

Эмчилер Тожу кожуунда.

лаан. – Бо удаада Тожуе 2 көжүп чоруур флюорография эртиптер дериг-херекселди, бир эмчилер сөөртүр санитарлыг автотранспорту чоруткан турган бис. Рентгенолог эмчи, фтизиатр эмчи, рентген лаборантылары, техник, чолаачы дээш бо ажилдакчылар бригадаже кирип турар болур. 15 хардан өрү назылыг 3888 кижини шинчиур ужурлуг турганнар, планның 97 хуузу күүсеттинген – багай эвес түңнел. Ниитизи-биле 384 элээди назылыгларны хынаан. Ам планда өске кожууннарны кезири”.

Мурнунда чылдарда чамдык кожууннарга ук ажилче чонну хаара тудары-биле, янзы-бүрү солун хемчеглерни ол черде эмнелгелерниң чорудуп турганын эмчилер сактып чугаалашты. Чижээ, бир дугаар шинчилге эрткен кижиге тускай шаңнал, 3 эжин хынадыры-биле эккелген кижиге шаңнал, бир дугаар

флюорография эртип келген элээдилерге белекчигештер, 50 дугаар шинчиткен кижиге, 100 дугаар шинчиткен кижиге белектер дээш оон-даа өске.

График езугаар удавас Чеди-Хөл кожуунуң сумуларының чурттакчы чонун шинчиур. Ниитизи-биле республиканың 16 кожуунунда 60 ажыг муң көдээ суурлар чурттакчыларын хынаары планнаттыңган.

Сөөлгү чылдарда коронавирус хамчыы непереп турганы-биле чоннуң ниити кадыының байдалы база сулараан, ынчангаш өске хамчык аарыглардан камгаланыры-биле үе-шаанда флюорографияны эртип ап турарын Туберкулезка удур демисел чорудар диспансерниң эмчилери кыйгырып турар. Кандыг-даа аарыгны эрте чадазында илередири – дараазында эмнээшкинниң эки үре-түңнелдиг болурунга дузалаар.

Надежда ОЧУР.

Бичен Салчак тоолчунуң өгбелери болгаш салгалдары

(Төнчүзү. Эгези №№ 13, 14 "Шында").

Бичен Салчактын хинин кескен оглу Василий Салчак.

5-6 харлыында-ла авазы кожазында төрелдериниң аалдарынче анай-хураган кештериде ууштажып, сиген-ширбиил, кыштагларда, одаар ыяш база оон-даа аңгы ажил-агый дугайында амыдыралчы чугаа-до-

мак-даа солчуп чоруптарда, иезин чедип чоруптар турган. Улуг угбазы Байыр биле честези Айдың боттарының амыдыралын тудуп, аңгылан бергенде, Сарыг-оол акызы шору эр апаргаш, чаа-ла чаагайжыттынып, туттунуп турган Булуң суурнуң тудугжуларына каттыжып, оларның дузалакчызы болуп, кылыптар-ла хире ажилдарын: чудук чонар, чондунган хана салырыяштарны, шала, дээвиир кылыр манзаларны көдүржүп ажилдап турган.

Салчак Достак авазының тоолдарын бижип чораан

1948-1949 өөрөдиге чылында Шуй сумузуңуң 7 чыл школына өөрөнип кирген. 1958 чылда Булуң суурга 10 чылдыг Шуй ортумаа школына ажилдап турган. Ол чылың 9 дугаар классты дооскан өөрөникчи Салчак Дос-

так август 25-те авазының «Бай-ашак» деп тоолун дыңнап бижээн. Ол тоол амгы үеде ТДЛТЭШИ – ТГТШИ-ниң эртем архивинде кадагалалда.

Мөген-Бүрөнге чурттап чораан Хертек Маңнай биле ооң өөнүң ишти сааялар уктуг Акаа кырган-авай 1953 чылда Мөңгүн-Тайга районун дүжүргөш, Бай-Тайга району кадып турар үеде Шуй суурга көжүп кээп, амыдырап-чурттап турган. Оларның уруу Тараа биле Достак школага кады өөрөнип, найыралдыг эжишчилер болуп чорааш, чоорту таныжа бергеннер. Достак шериглээр назы чеде бергеш, Совет Армияга 3 чыл дургузунда албан-хүлээлгезин күүседип чорупканда, олар чагаалажып харылзажып турганнар.

Шеригден чедип келгеш, Даг-дүгү комбинатының тудуунга ажилдап турган кады төрөөн акызы Сарыг-оол-биле сүмелешкеш, Достак Ак-Довуракка 2 каът барак бажыңнар тудуунга ажилдай берген. Ол үеде Мөңгүн-Тайга район

Бай-Тайга районундан катап аңгылан берген. Тарааның ада-иези Маңнай ирей биле Акаа кырган-авай өскөн-төрөөн Мөген-Бүрөнге арт-сын ажыр, баштай турумчуп чурттаар оран-савазы – өөн аът-шарыларга чүдүртүңүп алгаш чорупканнар. Уруу Булуң суурга бухгалтер-леп ажилдап турган Чондан Хертек акызының бажыңына артып калган. Маңнай ирей Бай-Тайгадан бараан-сарааннап албышаан, уруу Тарааны Мөңгүн-Тайгазынче эдертип ажырап дээш, Булуң суурга чедип келген. Ол үеде Достак таныжы уругга ужуражып, суурга чедип келген турган. Таныжы уругдан чарлыр хөңнү чок болганы-биле Мөген-Бүрөнге кады ажыпкан. Ынчалдыр-ла Кызыл-Хая суурга турумчуп, өг-бүлө тудуп чурттай бергеннер. Достак ук суурнуң көдээ Культура бажыңын тударына киришкен. Ооң соонда ол Культура бажыңының директору болуп, өөнүң ишти Тараа Кызыл-Хая суурга уруглар сады ажилдап турган, аңаа поварлап ажилдай берген. Улаштыр амыдырап-чурттаарда, черле холга туткан документилик, эртем-билигилер болуру чугула чүве-дир деп медресе билгеш, найысылал Кызыл хоорайга, бирээзи автошколага, бирээ-

зи кооперация училищезинге өөрөни бергеннер. Ук өөрөдиге черлерин доозуп алгаш, Достак «Мөген-Бүрө» колхозка аңгы-аңгы чылдарда ГАЗ-51, ГАЗ-52, ГАЗ-53 маркалыг автомашиналарны мунуп, чазаг, чайлаг, күзеглерге малчыннарның өг-оранын көжүрүп, ыяш-дажындаа чедирип, кыштагларга суг сөөртүп, пенсияже үнүгүже ажилдап каан. Ол суурга садыг ажитынарга, хөй чылдарда Тараа садыгжылап ажилдаан. Олар 5 ажы-төлдүг болуп, уругларын, оолдарын төлөптүг кижилер кылдыр өстүрүп кааннар.

Сураглыг тоолчу Салчак Биченниң салгалдары ниитизи-биле 135 кижичеткен. Уруу болгаш оолдары – 3, ачылары – 14, чичилери – 41, ачичирлер – 74, чичиңчилери – 3 кижичет болуп турар [К.Т. Аракчааның «Кижиниң үе салгалының дугайында» Тыва Республиканың күрүне архивинден (Ф. 1. Оп. 1 X. 1) тып алганы чүүлүнде: бодундан өрү 7 ада өгбелерин: [мээң]

Василий САЛЧАК,
Тыва Республиканың
Чогаалчылар эвилелиниң
кежигүнү, ТГТШИ-ниң эртем
архивиниң эргелекчизи,
Виктор САЛЧАК,
Бичен Салчак тоолчунуң
ачызы.

УЛУСЧУ ЧОГААДЫЛГА

2022 чылдың эгезинден эгелеп Тываның уран чогаалдыкчы коллективтери, культура одагларында ажилдап турар бөлүмнерниң киржикчилери талантызын республикадан дашкаар мөөрейлерге көргүзүп, шаңналдыг черлерни чедип эгелей берген. Бо чылдың баштайгы ийи айында безин Делегей болгаш Россия чергелиг регионнар аразында болган мөөрейлерге киришкеш, бистиң чаңгыс чер-чурттугларыбыз 19 диплому алганнар.

Ук чедиишкиннерге Республиканың улусчу чогаалдыг төвү үлүүн кириштирген. Чүге дизе, Тывадан дашкаар болуп турар фестивальдарга, мөөрейлерге киржир чалалганы, саавырларны төп чыггаш, кожууннарда культура бажыңнарынче чорудуп турар. Чедиишкиннер диплом болгаш кубок болуп тилекчилерниң талантызын бадыткап турар материалдыг чүүлден аңгыда, культура одагларының ажылының түңнелдерин база көргүзүп турар. Чылдың төнчүзүнде делегей азы чурт чергелиг шаңналдар культура бажыңнарының рейтингинде демдек болуп база хуулуп турар.

Чөөн-Хемчик кожуунуң бо чылгы уран чүүл төөгүзүңге «Баян-Дугай» аттыг мода болгаш костюм театры бир дугаар чедиишкинниң кириген. Новосибирск хоорайга болуп эрткен «XMAS FEST» деп Рождество байырларына турсааткан ийиги фестиваль-мөөрейинге Чадаана хоорайның «Баян-Дугай» театрының 11-14 харлыг кижизидикчилери киришкеш, дээди шаңналды чаалап алганнар. Олар чараш тыважыткан хептерин бараалгадып, театржыткан көргүзүү-биле хамыкты кай-

Культура одагларының чедиишкиннери

«Баян-Дугай» мода болгаш костюм театры.

гадып, «Театр жанры. Мода театрлары» деп номинацияга тергип болганнар. Ук театр келир чылың тургустунганындан бээр 10 чыл болуп. Бо хүнде ында кээп турар ажы-төлдү чедиишкиннерге театрның удуртукчузу Тываның культуразының алдарлыг ажилдакчызы Саида Бюрбю, модельер Долаана Монгуш, тургузукчу-балетмейстер Айдыс Ондар база режиссер, Тываның культуразының алдарлыг ажилдакчызы Мариана Кара-Сал олар чедирип турар.

Үениң байдалы-биле чамдык Тывадан дашкаар мөөрейлер онлайн хевирге эртип турар. Чаа чылдың эрткен айларында күүселдезин видеога тырттыргаш, эрттирикчилерге чоруткаш, шаңнал алганнар база хөй. Чи-

жээ, январь айда Кемерово хоорайга болган X-гу делегей чергелиг «Сибириада» мөөрейиниң «Биче буурай чоннарның хөгжүм күүседилгези» деп номинацияга үшкү черни Кызыл кожуунуң төлчүткен клуб системазына хамааржы «Аян тудуал» бөлүктүң ыраажызы Аким Монгуш алган. А февраль айда ол Севастополь хоорайга болган «Евразияның үнү» деп ийиги делегей чергелиг ыры мөөрейинге Гран-при шаңналын алган.

Орус культура төвүнде бактаап турар «Иван да Марья» аттыг казак кадеттер ансамбли база бо чылды чедиишкин-биле эгелеп алган. Олар уран талантызын Адыгей Республикага болуп эрткен XXXI-ги регионнар аразында фестивальга

көргүскеш, үшкү чергениң дипломун январь айда алганнар. Эрин кожуунуң Мөрен суурда Культура бажыңына хамааржы «Дыңгылдай» фольклор бөлүү Делегей чергелиг «Мээң Ада-чуртум» деп патриотчу онлайн мөөрейге киришкеш, ийиги чергениң диплому-биле шаңнаткан. Ол-ла кожуунуң Сарыг-Булуң суурда шеверлер бөлүмүнүң киржикчилери Жанна Казырыкпай болгаш бичи шуру-чинчилерден кылган ажилдарын Россия чергелиг «Элдеп кыш» аттыг чогаалдыг болгаш уран чүүл мөөрейинге кириштиргеш, бирги болгаш ийиги черлерге үнүп, чедиишкиннерлиг болганнар.

Тываның 144 культура одагларында ийи муң ажыг аңгы-аңгы

угланышкынныг бөлүмнөр ажилдап турар. Ында улуг, биче улус хостуг үезинде чогаалдыкчы талазын сайырадып, удаа-дараа мөөрейлерге, фестивальдарга киржип турар. 2021 чылда ниитизи-биле культура одаглары болгаш чогаалдыкчы коллективтер 100 ажыг чедиишкиннерлиг болган, ортумаа-биле айда сезон чедир шаңналдыг черлерни ап турар. Республиканың улусчу чогаалдыг төвү республикадан дашкаар хемчеглерге тыва талантыларның профессионал деңгели бедик болзун дээш, тускай угланышкынныг ажилды чорудуп турар.

Виктория АЙМАА,
Республиканың улусчу
чогаалдыг төвүнүң килдис
началыниги.

"Шынның" почтазындан

Неделяда каш хүн өөрөңзө экил?

«Тываның школаларына 5 хүннүң өөрөңгөзү херек бе? Аңаа белен бис бе? Ону кириери чугула бе ынчаш?» деп, Артур Хертек «Шын» солунда айтырыгларны салган. Мен маңаа бодум бодалым илередип көрөйүн.

Бистиң чуртка шаандан тура неделяда 6 хүн өөрөңгөзү чурум турган. Социалисттик тургузуг дүжөргө, амыдыралдың үндөзүн чүүлдерин өскерилген. Эки азы багай талазынче өскерилген чон билер. Өөрөңгөзү системасында база өскерилишкенин болуп турарының чижээ — школаларның 5 хүн өөрөңгөзү чурумунче шилчип турары.

Бүгү делегейде бо талазы-биле байдал кандыгы? Европа чурттарының база өске-даа барыын чурттарның школаларында колдуу неделяда 5 хүн өөрөңгөзү турар, харын-даа 4 хүн өөрөңгөзү школалар бар. Ийи-чаңгыс чурттарда 6 хүн өөрөңгөзү школалар база бар. А чөөн чүк, Азия чурттарының школалары колдуу 6 хүн өөрөңгөзү турар. Чүгүле каш чурттарда 5 хүн өөрөңгөзү турар. Ындыг-даа болза делегейниң чурттарында уруглар колдуу 5-6 харлыында өөрөңгөзү, 12-15 чыл иштинде өөрөңгөзү болуп турар. А бисте 7 хардан эгелеп өөрөңгөзү, 11 чыл болгаш школаны доозар. Ылгал улуг-дур бе? Ам өөрөңгөзү хүннерин оон-даа кызырып алыр болзувусса, чүү болурул?

Беш хүн өөрөңгөзү, башкыларга чийик апаар болбайн аан. А өөрөңгөзүчилерге билиг чедирери кандыг апаарыл? Өөрөңгөзүчилерге билиг бээр программаны кызырбас дээр болза, кызырган хүннүң кичээлдерин өске хүннерге немээр апаар. Өөрөңгөзүчилерге

аар болбазын дээр, хүнде 6 кичээлден көвүдетпес деп чурум бар. Бир эвес артык кичээлдер немептер болза, бо чурум хажыттынып, өөрөңгөзүчилерге аар байдал тургустуна бээр-дир. Ындыг болганда, 5 хүн өөрөңгөзү чурумче кирер дээр болза, өөрөңгөзү программаны кызырар апаар. Ол дээрге өөрөңгөзүчилерге билиглерни чедир бербейн баары эвес бе?

«Кас каарган эдергеш, даванын доңурган» дээр ийикпе. Барыын чурттарны өттүнер мода бар, ооң ажыы чок. Чөөн чүк чурттары биле барыын чүк чурттарының сагыш-сеткил, сүзүк культуразы көңгүс аңгы деп чүвени утпас херек. Чүү-даа чүвени эгелээрде, таптыг сайгарар. Шупту чүвени таарыштыр санап каан 6 хүн өөрөңгөзү совет өөрөңгөзү системасы эки турган. Ам ону өскерткенинң ажыы бар бе? Бис аңаа өөрөңгөзү турган эвес бис, кичи бүрүзү аңаа өөрөңгөзү чаңчыккан, оон хем-даа келдейип, чон-даа чолдая бербээр. Хостуг ийи хүн иштинде уруглар чүнү канчаарыл? Секциялар, кружоктар баар, ада-иезиниң чанынга турар деп чамдык кижилер чугаалап турар. Алды хүн өөрөңгөзү тургаш, ынаар барбайн турган эвес; ада-иезинден аңгы туруп турган эвес.

Уругларның хостуг үези көвүдээрге, кудумчулар кезип, багай салдарга алзып болур. «Эрге өөрөңгөзүчилерниң орнунга, берге өөрөңгөзүчилер дээр» дээр болгай. Ажы-төлдү чымчак байдалга өстүрерге, кадыг-бергелер шыдавас, кошкак кижилер болур. Ам чаа үе эгелээр, кичи төрөлгөткенинң 6 дугаар раса, салгалының чаа кижилери

тыптып, ажы-төлдүң угаан-медерели күштөлип, сайзырап турар. Ону база өөрөңгөзү көөр херек.

Школаларда чүгүле физиктиг эртем-нер өөрөңгөзү турар. Арын-нүүр, мөзү-бүдүш, сагыш-сеткил, сүзүк эртемнерин өөрөңгөзү турар. Ынчангаш чедир кижизиттинмээр, чедир билиг албаан «чартык» кижилер оон үнүп турар. Ындыг кижилер билиг чок мугулайындан кижилерге, ниитилелге хора чедирер, кем-херектер үүлгедир, мөзү-бүдүжү куду болур. Чүгү дээрге олар көзүлбес делегейниң эртемн өөрөңгөзү, октаргай хоойлуларын өөрөңгөзү, эки, бакты ылгал билбес. Чүгү дээрге школаларга ону өөрөңгөзү.

Өөрөңгөзү системасын долзуу-биле өскерттип, аңаа көзүлбес делегейниң эртеми — сарыг шажын өөрөңгөзүчилерин шыңгыы өөрөңгөзү, кижизидилге эртемн кириер херек. Кол чүе — бир дугаарында кижиниң мөзү-бүдүжүн кижизидер, ооң соонда физиктиг эртем-нер өөрөңгөзү. Чеже-даа дээр эртемниг болза, кижиниң мөзү-бүдүжү багай болза, ол эзулук кичи эвес-тир. Эртем-билии чок-даа болза, мөзү-бүдүштүг кичи — ол эзулук кичи-дир. Ынчангаш өөрөңгөзү системасын аңаа барымдаалап тургузар херек.

Ам мырңай өөрөңгөзүчилерни чаартып, мөзү-бүдүш эртемнерин кириер тудум, өөрөңгөзү хүннерни кызырып эгелээр. Ол өөрөңгөзү системасының куду бадып, сандарап эгелээр-дир. Мен ону ынчаар бодаар мен. Эрге өөрөңгөзүчилерниң орнунга, берге өөрөңгөзүчилер херек. «Ону кириери чугула бе ынчаш?» деп айтырыгга, мээр харыым — «Чок, чугула эвес».

Шыдыраа ОНДАР.

Эмчилерге мөгөөр мен

Найысылал Кызыл хоорайда 11 чыл чурттап чоруур мен. Ийи чаптанчыг чараш ажы-төлүмнүң эмерелдиг иези мен. Онзагай чараш Тывавыстың төп хоорайында чону дээр төлөптүг ажилдап чоруур үлөгерлиг аңгы-аңгы мергезилдиг ажил-ишчи кижилерни көрүп чоруур мен.

Бо удаада Кызыл хоорайының Ленин кудумчу-зунуң 13 дугаар бажында эмнелгеде ажилдап чоруур эмчилерни — Аяна Анатольевна база эмчи сестразы Амалия Александровнага ажылынга бердингени, ажил-ишин шынарлыг күүседип чорууру дээр четтиргенимни илередир-дир мен.

Аяна Анатольевна эмчиниң ажылын улуг бедик деңгелде деп үнелээр-дир мен. Оочур көвей, чымыштыг үеде суг болза, аарыг чаштарны шалыккыны-биле шинчип эрттириптер, оон дүргени-биле эмнеп, сегидип чоруурун хей чылдар дургузунда көрүп турар бис. Бичи чаштарның тарылга үезинде эртер эмнээр-кирин аваларга баш бурунгаар сагындырып, профилактиктиг ажилдарны үргүлчү чорудуп турары көскү.

Бо эмнелгениң эмчилери бир тускай кижизиг, топтуг, чонга эвилээр-ээлдек болуп турары чоргааранчыг, сеткил-сагышка чырык от оттуп келир. Чамдыкта эмчилерниң дүштөп, дыштаныр шагын хажыдып, эпчосунуп тургаш, ам канчаар, ужуру чөвүн тайылбырлап, дилег кылып чугаалаарымга, мээр дилээр чангыс-даа шыжыкпайн, хүлүмзүрбүшаан, херек чүүлдеримни кылып бээрлер. Ол дээр эмчилерге мөгөөр мен.

Ынчангаш чымыштыг, берге үелерде чоннун кадыкшылы дээр кызып ажилдап чоруур ак халаттыг эмчилерге кадыкшылды, аас-кежикти, узун назынны күзээр-дир мен.

Хүндүткел-биле, Шончалай Б. Кызыл хоорай.

ЧАА НОМ

Сеткилимниң кыйгызы

Барыын-Хемчик кожууннун Салим Сүрүн-оол аттыг төп библиотеказын ажилдакчылары шүлүкчү, чогаалчы Айлазия Саая-биле ужуражылганы интернет четкизи таварыштыр организаптап эрттирген.

Айлазия Конгар-ооловна 1971 чылдың март 10-да Мөңгүн-Тайга кожууннун Мугур-Аксы суурга төрүттүнген. 1993 чылда Кызылдың башкы училищезин дооскаш, Мугур-Аксы суурнун «Чечек» уруглар садынга 1993 чылдан 1999 чылга чедир кижизидикчи башкылап ажилдап тургаш, бичи чаштарга шүлүктөрүн, хороводтарны, ырыларны чогааткан. Амгы үеде ооң ырларын, шүлүктөрүн, хороводтарын

сидиктерде башкылар уругларга өөрөңгөзү турар.

2018 чылда Тываның сурагыг чогаалчызы Зоя Шомбулова Донгактың деткимчези-биле бижээр шүлүктөрүн, ырыларын «Өңүктөрүм» деп бирги ному чырыкче үнген. 2020 чылда бодунун удуртулгазы-биле кожууннун бөлүк шүлүкчүлериниң каттышкан «Мөңгүн-Тайгам ишчи чону» деп ному үнген.

Мөңгө меңгилерлиг бедик даглар, көк-көк хөлдөр, шапкын хемнер база турсоруккур, ажилгыр чон. Бо бүгү Айлазия Сааяның кичи болуп хевирлеттинеринге, өскүстүң берге амыдыралын шыдап эртеринге, угаан-сайзыралынга, баштак,

А. Саая.

тывынгыр болурунга канчаар-даа аажок улуг деткимче, идиг болган.

2021 чылда калбак чогаалды шенеп бижип эгелээр, «Сеткилимниң кыйгызы» деп номну үндүрген. Ол номунда автор чок кижилериниң төрүн черинде амыдыралын ажык, допчу, барымдаалыг, солун чырытканы онзагай. Ылаңгыя өскүстөрнүң хилинчектенип өскенин эгелээр, сагыш чованчыы номчукчуну хөлзедип, сонугадып, улай номчуурунче албадай бээр. Номну улуг назылыг-даа, аныяк-даа, ылаңгыя ортумак болгаш улуг класс өөрөңгөзүчилеринге автор сүмелеп турар.

Ужуражылганың эгезинде чогаалчы бодунун амыдыралын болгаш чогаалчы ажил-ишин таныштырган. Кижикчилер Айлазия Конгар-ооловнаның шүлүктөрүн

аянныг номчуп, «Сеткилимниң кыйгызы» деп номунда чогаалдарны сайгарып чугаалашканнар. Ылаңгыя фантастиктиг, детектив, тоолчургу хевирге бижээр чогаалдары номчукчуларның улуг сонугалын оттурган.

Өөрөңгөзүчилерге, ажил-биле капсырлаштыр ооң чогаалга хандыкшылы чылдан чылче күштөлип, сөөлгү үеде интернет четкизинде, ылаңгыя вайберде ооң удуртканы «Мөңгүн-Тайгам аялгасы» деп бөлүктө аныяк шүлүкчүлөр-биле деңге шүлүктөрүн парлаттынып турары өөрүнчү. Шүлүк, чогаалга сагыш-сеткилин тө каапкаш, ам-на таалап ап, оожургаар.

Айлазия Конгар-ооловна кожууннун С.С. Сүрүн-оол аттыг төп библиотеказынга белек кылдыр «Сеткилимниң кыйгызы» деп үш номун белекке берген. Ужуражылганың киржикчилери солун ужуражылга эрттирип бергени дээр өөрүңгөзүчилерге база ам-даа солун номнар бижириин, демир-үжүн холдан салбайн, тура дүшпезин күзээр.

Ужуражылга соонда чогаалчы олла дораан «Библиотекарь деп чогуу кымыл?» деп шүлүктү бижээр, чорудуп берген.

Людмила ООРЖАК, Барыын-Хемчик кожууннун төпчүткен библиотека системасының методизи.

Азията НАЗЫН, чурт-шинчилел килдизиниң эргелекчизи.

Сеткилимниң кыйгызын
Сени дыңнап кагзын дээр,
Шүлүк кылдыр хуулдургаш,
Шүлүк кылдыр салыптым.

Чүрээмейниң кышкызын
Чүгүле сени билзин дээр,
Ыры кылдыр илбилээр,
Ырак черге чорудуптым.

Угаанымның бодалын
Ужу-кыдыын көрзүн дээр,

Саазынга тарбыдааш,
Салгын кээрге, бериптим.

Ылаңкыштың харыызын
Ырактан-на эскергеш,
Хары черге муңгарааш,
Харлыккаш-даа манадым.

Сеткилимниң кыйгызын
Сени билеп кагзын дээр,
Челээр өңүн сиңиргеш,
Чеченчидип кызыптым!

Айлазия СААЯ.

Аяк шайны аартап ора...

АЯК-САВАГА ХАМААРЫШТЫР ХОРУГЛУГ УЖУРЛАР

ХӨНЕК

Шай кудуп каан хөнекти эжикче көрүндүр тургуспас. Чүге?

Чүге дээрге өгден аш-чем олча-кежиин ойлай берип болур.

Хөнекти аалчыга салырда, хөнектин эмискиин ол кижиден чайладыр салыр. Чүге дээрге, аалчыны хүндүлөвээни ол. Бүдүн хөнек шайны-даа болза иживит дээн уткалыг.

СОГААШ, БАЛА

Согааш, баланы, шай согаашын куругга соктап болбас. Чүге дээрге, тараа-быдаа үстүп, аштаарын оштап турары ол дээр.

АЯК

Өөнге чирик аяк эдилевес. Чирик, тиглиг сава эдилевес, аксың-кежи ага берип болур дижит.

Айтыр салаа аяк иштинче сукпас. Аяк-савага хүндүткел чогуунуң демдээ.

Өске база бир тайылбыр: чок кижиниң 7, 49 хонуун эрттиргенде, хам кижий айтыр-салаазын аяк иштинче суккаш, бодундан отче шайын чажып, чок кижини чемгерер.

ДЕСПИ

Деспиге хенертен изиг эът эспес. Чүге дээрге, хенертен изиг эът эзер болза, деспиге меңей бээр дээр. Ынчангаш илбекти изиг мүнче суккаш, эът эээриниң мурнунда деспини ыдамнап алыр чүве-дир. Азы илбекти деспиге дээртип, сагындырып алыр дээни ол-дур.

Деспини доңгайтыр салып болбас. Чүге дээрге аш-чем чок куруг каарын оштааны дээр.

Деспини тургуза кагбас, чүге дээрге, кижий чок боорга, ооң кавайының халы-вын тургузу салыр.

Деспиге үр куруглатпас, бир-ле үрел-бес шымчым чемни ооң иштинге салып каар.

ПАШ

Паш дүвү халыратпас. Аш-чемден куруглаарының, аштаарының демдээ дээр.

ХЫМЫШ

Хымыш бажы чылгавас. Чүге дээрге, уруунуң бажы хымыш ышкаш тас боор дээр.

Валентина МОНГУШ.

БАШТАЙГЫ ТЫВА КЫМЫЛ?

Элчиген азыраан баштайгы тыва

Тыва Республиканың энергетика сайыдынга, Улуг-Хем кожуунун чагырыкчызынга болгаш өске-даа ажилдарны удуртуп турган бедик билдиг инженер, шыдыраага спорт мастери, кандидат Мерген Кыргысович Анай-оол сөөлгү үеде «Шын» солунга бедик утка-шынарлыг, солун материалдарны бижиپ турар апарган, ону четтикпейн манап номчуур кижий мен.

Бо удаада «Шын» солунга февраль 19-та «Баштайгы тыва... кымыл?» деп рубриканы ажыдып, аңаа Тываның чончу төөгүзүн уламчылаарын саналдап кириген болду. Мен аңаа улажып, элчиген азыраан баштайгы кижиниң дугайында бижикиседим. Сүт-Хөлдүн ондарларының Кызыл-Тайга сумузунга, 20 вектин эгизинде, чаңгыс турган кырган-хелинниң

хеймер оглу Сүрүн-Дузалакчы Хемчикке көскү кижилериниң бирээзи турган. Сүрүн Ондар Буян-Бадырғы ноянның дузалакчызынга ажылдап турган. Ынчангаш ону Сүрүн-Дузалакчы деп адай берген.

Сүрүн Ондар ол үениң сагынгыр-ты-вынгыр кижилериниң бирээзи турган. Ол кыдат, моол, орус дылдарны эки билер болгаш, садыг-саарылга кылырынга кончуг ынак турган. Ол бир катап Ортаа Азия чурттарынче кирип чорааш, бичии аът дээр элчиген эккеп азыраан бирги тыва кижиге хамааржыр. Ол Саян артын ажыдып, Россияның үлетпүрүнүн эге хөгжүлдэзи болур биче бүдүрүлгө черлерин бистиң черге тургузарынче базым кылган кижий база ол. Тываның улустун чогаалчызы Маадыр-оол Ховалыгның «Дээди спортчу чедишкinner болгаш

Тываның рекордтары» деп солун номундан хөй чүүлдерни ап болгу дег.

Чамьян ОНДАР, РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң алдарлыг башкызы, Ак-Довурак хоорайның хүндүлүг хамаатызы.

Болган таварылга

Кускун кара-даа бол, төлүнге ынак

Кадыр хаяларлыг черге аныак өг-бүлө мал-маган азырап чурттап эгелээн. Бир катап аныак оол кадыр хаяларның эң бединче үне бергеш, көөрге, ында улуг эзир уязы бар болган. Уяны бакылаарга, үш частыр чедип, тигленип эгелээн чуургалар бар боорга, "Бо кончуг араатан куштар көвүдээр деп барган-дыр" — дээш, уяны буза соп, чуургаларны черже октап бадыргылапкаш, дүрген-не оон ырап чорупкан.

Ооң соонда ол улуг куштарның дээскинип, алгырып турарын каш-даа хонук дыңнаан. Элээн үе эрткенде, шимээн чок баарга, өскээр чоруй барганнар-дыр деп бодаан.

Чыл ажыг үе эрткен, бир катап частың бир чылыг хүнүнде аалдың ээзи аныак ие чаа кылаштап эгелээн чаш оглун чадагай кажаада бичии анайжыгаштар аразынга

ойназын дээш, салып кааш, боду өөнге кадарчылаан ашаанга чем кылып турган. Хенертен хава ыды аажок туткуланып эзир бээр, үнүп келгеш көөрге, чүве-даа билдинмес, чүгле ыды сыыгайнып, дүвүрөп турар болган. Кажаага анайлар аразынга турган оглунче маңнап чед бээр, чүгле анайлар кажаның бир азынче тырлып алган кортканы илдеп турганнар, а оглу чок!

Ай-дедир девидеп алгырып, дилеп турда, өөнүң ээзи оол чедип келген. Иелээ канчаар-даа дилээш тыппайн, чоок-кавыда кожоларындан дуза дилеп, хөй кижий ис-дааш көрүп, караңгылааже дилээн. Оол тывылбаан! Элээн ырак черде өттүр көөр хам кижиге оол боду чоруткаш, улуг лама башкыже даайын чоруткан.

Лама-даа, хам-даа кижиниң чугаазы

дөмей болган: "Оранның амылыг амытан-нындан килең болган, улуг бачыт кылган-дыр сен, оглуң тывылбас" — дээн.

База бир чыл эрткенде оол кадарчылап чорааш, биеэги эзир уязынга чедип, көре бээр, оглунуң бичии бопук идикчи-гештери онуп калган чыткан.

"Кускун кара-даа бол, төлүнге ынак" дээр, кандыг-даа амылыг амытанга төлүнден артык чүү-даа турбас! Өршээ!

Шаандагы болган төөгүнү дыңнааш, силерге сонугадып салдым.

Елена ОНДАР.

Хайлыг-ла эът-дүрбүүр...

Кижий амытан амыдырал-чуртталгазының иштинде чүнү-даа көөр, чүге-даа таваржыр. Мээң-биле болган бир таварылганы «Шын» солунуң номчукчулары-биле үлежикседим. Неделя санында чунар-бажыңнаар чаңчылдыг кижий мен. Бир эртен чунар хүнүм-даа келген... Чунар херекселдерим аайлап тургаш, көөрүмге, эът-дүрбүүрүм (мочалка) аргажок орлуп эргижирээн болду.

Ол дораан садыгга халып четкеш, чаа эът-дүрбүүр садып алдым. Бараанның кошкан бижи (этикетказында) конопля азы чыдыг чашпандан кылган деп бижи каан болду. Ону-даа херекке албайн, Кызылдың, 2 дугаар чунар-бажыңыга чаа эът-дүрбүүр-биле амырап, чула-ла чундум.

Эртен оттуп кээримге, чиктиим кончуг: эът-кежим кижий туруп берди. Бо чүм канчап барган чоор дээш, көрүнчүк баарынга хөйлеңимни ажып көөрүмге, быйырган шивишкилер үнгүлөп келген, кайгап каан мен. Ол дораан аптекадан эм садып алгаш, чаап эгеледим. Дүне када кижиири кончуг. Хайлыг-ла эът дүрбүүр болду.

Ам канчаар, эртенинде кеш аарыгларының эмчизинге дуза дилеп четтим. Кирер эжик аксында Айлана Артуровна Сарыглар деп бижиктен кол эмчиниң ат-сывын билип алдым. Эмчи мени чазык-чараш хүлүмзүрүү-биле уткуп алды. Шупту болган чүвени тө каап чугаалап бердим. Айлана Артуровна база бир эмчи Чодураа Эрес-ооловна Ондар мени шинчип көргөш, аразында сүмележи, чыдыг чашпандан күштүг аллергия болган деп түңнелди үндүргөн. Эмчилер мени бо дораан, бо шактан эгелеп эм дамдылады, анализтер база дужаар силер дээш, ийи дугаар каятта хүндүскү салбырже үндүрүптү. Эмчи Анна Николаевна база эмчи сестразы Чодураа Кызыл-ооловна-биле дораан чыттыргаш, эм дамдылады, сыкырттып эгеледи. Ынчалдыр беш-алды хонук иштинде эмнедип келгеш, каң кадык кылдыр сегип үндүм. Ында ажылдап турар эмчи сестраларының звилең-ээлдек, коллективтин найыралды мени кайгатты. Кандыг-даа аарыгга таваржы бергеш, бир дугаарында дуза дилеп чедер кижилеривис — буянын эмчилеривис

болгай. Оларның шилип алган мергежили кижиниң амы-тыны-биле холбашкан, бедик харысалгалыг маадырлыг чорук. Ынчангаш-ла ыңдыг боор, кажан сургуулун доозуп тура, дипломун холга тудуп алгаш, Гиппократтың даңгыраан албан чугаалаар. Кандыг-даа байдалга тургаш, ажы-биле чугаалаарга, өлүп-даа чыткаш, дузазын көргүзөр — даңгыраан берген соонда, ону хажыдып болбас...

Ынчангаш ак халаттыг эмчилеривисти хүндүлөп, оларга мөгейип, болдунар-ла шаа-биле дузадан кадып, камгалап чоруулуңар! Кайгамчыктыг чараш херээжен чоннуң байырлалы Март 8 эртти. Хайлыг эът-дүрбүүрнүң аспаандан мени эмнеп каан эмчилеримге ынак «Шын» солунум дамчыштыр өөрүп четтиргенимни илдереттим.

Александр ООРЖАК, күш-ажылдың хоочуну.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Черни час оттурар,
Сеткилди сөс оттурар.

Чеңи чолдак — доңар,
Чурту чок — түрээр.

Сагыш бакта — сайзыравас,
Сеткил бакта — секперевес.

Төрээн черниң довураа — эртинге,
Төрээн иениң сүдү — аржаан.

Ак чем — хоолулуг,
Ава сөзү — үнелиг.

Ада төөгүзү — алдын,
Ие төөгүзү — мөңгүн.

Тараажы чаа техниканы алган

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының дыңнадып турары-биле алырга, Торгалыг сумузунда фермер ажил-агыйның удуртукчузу Мөңгүн-оол Даңзы-Белек «Көдээ ажил-агый комплекзиниң материал-техниктиг баазазын чаартыры» деп программа таварыштыр 2 сая 306 муң рубль өртектиг «Беларусь» тракторну алган.

Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалык сумузунда арбай далганы дээрбедээр дериг-херексел садып алган тараажы Оттук Сарыгларны «Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң тускай программаның» шугуму-биле «Беларусь» трактор, үрезин чажар машина (сеялка) болгаш андазын-биле хандырган.

ТМГ медээлер.

Кызыл хоорайга 1500 олуттуг школаны тудар

РФ-тиң Чырыдышкын яамызының төлевилелдер шилиир комиссиязының март 1-де ажилдаанының түңнелинде. Субсидия бээр шилилгеже кириген 400 чагыгдан 167 төлевилел эрткен, оларның аразынче Тываның Өөредилге яамызының Кызыл хоорайда Полигонная кудумчунга 1500 олуттуг ниити өөредилге школазы тудар төлевилели кирген.

2024 чылда ажылгалга кирер найысылалдың чаа школазы Спутник микрорайонунун база ол чоок-кавы черниң ажи-төлүн хүлээп алыр. Чаа өөредилге чери амгы үеңиң негелделеринге дүүштүр дериттинген республикада эң улуг школа болур.

«Сөөлгү чылдарда Тываның школаларында өөреникчилер саны көвүдээн болгаш, үш ээлчегде безин өөренип турар. Ынчангаш чаа школаны тудары ала-чайгаар негеттинип келген, чүгле ынчаар айтырыг шиитпирлеттинер. Оон аңгыда, амгы үеңиң өөредилге негелделери езугаар чаа школаларны амгы үеңиң дериг-херекселдери-биле дериир болганда, уруг-дарыгга чогуур билиглерни бээр кылдыр чаа школаның кадрларын белеткээр айтырыг бистиң мурнувуста тургустунган» — деп, Тываның өөредилге сайыды

Алексей Храмцов ол шиитпирге тайылбырны берген.

Республика эрге-чагыргазының планнарында Кызыл хоорайның Вавилин этпээнге, Бай-Хаакская база Кечил-оол кудумчуларында, Кызыл кожуунуң Каа-Хем база Сукпак, Таңды кожуунуң Бай-Хаак, Балгазын, Мөңгүн-Тайга кожуунуң Кызыл-Хая, Бай-Тайга кожуунуң төвү Тээли суурларына школалар тудары кирип турар. РФ-тиң Чырыдышкын яамызының төлевилелдер шилиир комиссиязының шиитпирлээни езугаар, «Өөредилге хөгжүлдээ» күрүне программасы-биле школаларга немелде олуттар тургузарына федералдыг бюджеттен субсидияларны Россияның субъектилеринге берип турар.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

БОМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

ДЕЗИНФОРМАЦИЯ ДЭЭШ...

Дайынчы хөделиишкиннер үезинде Россия Федерациязының Чепсектиг күштериниң дугайында дезинформацияны таратканы дээш, 15 чыл чедир хосталгазын казып шиидер өскерилгени РФ-тиң Кеземче кодекзинче кириерин Күрүне Думазының айыыл чок чорук болгаш коррупцияга удур комитетиниң удуртукчузу Василий Пискарев дыңнаткан.

«Дезинформация медээлерин белеткээни болгаш таратканы дээш 3 чылга чедир хосталгазын казып шиидерин; дезинформацияны албан-дужаалын ажыглап азы бөлүктөйп белеткеп, интернет база өске-даа массалыг информация аргаларын ажыглап тараткан болза, 5–10 чылдарга хоругдалга шиидерин; дезинформация хөй-ниитиге айыылдыг байдалды тургускан болза, 15 чылга чедир хосталгазын казып шиидерин хоойлу төлевилелинде саналдаан» — деп, Василий Пискарев чугаалаан.

Саналдап кириген хоойлу төлевилелин март 10-га чедир Күрүне Думазы хүлээп алганын В. Пискарев демдеглээн.

МИЛЛИОН АЖЫГ КИЖИ ДЕСКЕН

Украин болгаш россияжи шериглерниң дайынчы хөде-

лишкиннериниң үезинде Украинаның 1 миллион ажыг чурттакчылары даштыкы чурттарже дезип үнгенин Каттышкан Нациялар Организациязының дээди комиссары Гранди дыңнаткан. Оларның 450 муң хирези Польшаже, артканнары кожазы Россия дээш өске-даа чурттарже дескен.

РОГОЗИН ШАЛЫҢЫН КЫЗЫРГАН

«Роскосмос» ракета-космиктиг күрүне корпорациязының чигине директору, Россияның эң бай хамаатыларының бирээзи Дмитрий Рогозинниң

шалыңы 30 хууга кызырылган. Ооң шалыңын Рогозинниң бодунуң айтышкыны-биле кызырган. Ындыг шиитпирни хүлээп алганын Россияны ооң удурланыкчылары, барыын чурттарның, экономиктиг санкциялага таварыштырып турары-биле Рогозин тайылбырлаан.

Массалыг информация чепсектеринде дыңнадылганы-биле алырга, чүгле 2020 чылда Рогозин 83,1 миллион рубль орулга-лыг болган.

Ракета-космиктиг күрүне корпорациязы «Роскосмос»-туң топ-менеджерлериниң шалыңы база кызырылган. Ажык медээлер-биле алырга, топ-менеджерниң бир айда шалыңы 396 муң рубль, космонавтының немелде санаашкыннар чокка бир айда шалыңы — 63 муң, инструктор-космонавтының — 88 муң рубль.

“ЧЕЛСИ”-НИ САДАР

Футболга эң күштүг делегей командаларының бирээзи «Челси»-ни садар шиитпирни ооң ээзи россияжи бизнесмен Роман Абрамович хүлээп алган. Команданың түр үеде башкарылганын Абрамович ооң хайгаарал бөлүүнге дамчыдып берген. Украинада дайынчы

хөделиишкиннерден когараан шупту кижилерге ачы-дуза көргүзөр фондуну тургузарын хайгаарал бөлүүнге ол дааскан. Ачы-дуза фондунуң «Челси»-ниң арыг орулгазында акша-төгерики дамчыдып бээр.

Сандарап бар чыткан «Челси»-ни Абрамович 2003-чылда садып алган. 2012 чылда бо команда Европаның Чемпионнар лигазының маргылдааларына тирилээн. 2021 чылда «Челси» Европаның эң күштүг командасы деп ат-алдарын база катап бадыйткан.

«Челси»-ни Абрамович садар деп шиитпирлээнин бо россияжи миллиардерге удур британ эрге-чагырга санкция хүлээп ап болуру-биле чамдык политиктер харылзаштырып турар.

Россияның информация агентилелдериниң ажык медээлеринден Шаңгыр СУВАН белеткээ.

Россияның Маадыры — Нурмагомед Гаджимагомедов

Улуг лейтенант Нурмагомед Энгельсович Гаджимагомедовка, дайын шөлүңге дайзынга дүжүп бербейн маадырлыгы-биле өлгөн соонда, Россияның Маадыры атты тыпсырының дугайында чарлыкка Россияның Президентизи В.В. Путин адын салган.

«Ол ёзулуг командир болуп, бодунуң дайынчыларын камгалап, оларны билдигил командылап турган. Аар балыглаткан соонда безин, ол сөөлүңге чедир тулушкаш, ону бүзээлеп келген боевиктерни граната-биле бодун каттай-хаара чазылдырыпкан. Неонацистер туттурган шериглерни хилинчектеп-хилинчектеп, дерзиизи-биле өлүрүп каар деп чувени ол

билгеш, ындыг дидим базымны кылган.

Мен орус кижин мен, ынчангаш долгандыр төрел-дөргүлүм Иваннар болгаш Марьялар. А кажан мен Дагестанга төрүттүнген, лак омак-сөөктүг аныяк эр Нурмагомед Гаджимагомедовтуң болгаш өске-даа дайынчылары-выстың маадырлыг чоруун көргөш, мен лак мен, мен дагестан мен, мен чечен, ингуш, орус, татар, еврей, мордвин, осетин... мен дискээм кээр. Россияның 300 ажыг национал болгаш этниктиг бөлүктөрүн дөгережин санаары безин берге деп мени билип турбоор силер. Мен ол делегейниң кезик-чамды мен, Россияның күчүлүг болгаш күштүг, хөй на-

Нурмагомед
Гаджимагомедов.

ционалдыг чонунуң база кезик-чамды мен деп чоргаарланырдыр мен» — деп, Владимир Путин онзапал демдеглээн.

Мерген АНАЙ
белеткээ.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдэ яамызы.
Кол редактор
Н.В. САТ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси: 667000.
Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары: С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация технологияларының болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Енисей эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.
Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар. Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860. Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота). Номери парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.
СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ: //shyntuva.ru
ЭЛЕКТРОННУГ ПОЧТАЗЫ: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru
Неделяда тиражи 8680 кезек